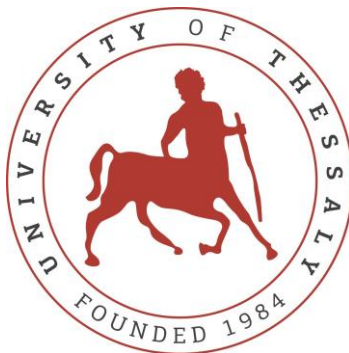

Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών “Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Τουρισμού και Πολιτισμού”, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, και Τμήμα Πολιτισμού και Δημιουργικών Μέσων και Βιομηχανιών , Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

**Δημιουργικός τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη στην ορεινή
Ελλάδα: Φεστιβάλ Βωβούσας, πρότζεκτ Nowstalgism στο
Φανάρι, Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας**

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Πελαγίδου Μαρία Αργυρώ του Σπυρίδωνος (M070323013)

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Πεντάζου Ιουλία, Επίκουρη Καθηγήτρια

Βόλος, 2025

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΠΕΡΙ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε από εμένα την ίδια, αντιπροσωπεύει τις δικές μου προσωπικές απόψεις και αναφέρω πλήρως όλες τις πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνησή της.

Σεπτέμβριος, 2025

Περίληψη

Στόχος της εργασίας είναι να εξεταστεί αν οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα μπορεί να αναπτυχθεί με βιώσιμο τρόπο, μέσα από την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού και με ποιες προϋποθέσεις. Ως μελέτες περίπτωσης επιλέχθηκαν το Φεστιβάλ Βωβούσας, το πρότζεκτ Nowstalgism, και το φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας στην ορεινή Ελλάδα και διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με εμπλεκόμενους φορείς. Η εξέταση των μελετών περίπτωσης δείχνει ότι η δημιουργικότητα και η άυλη κληρονομιά μπορούν να αποτελέσουν πόρους για την ανάπτυξη της ορεινής Ελλάδας. Ιδιαίτερα τονίζεται ο ρόλος των δημιουργικών ανθρώπων για τη διορατικότητα και την καινοτομική προσέγγιση στον σχεδιασμό των δημιουργικών προϊόντων και υπηρεσιών. Ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει μέσο για τη βιώσιμη ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων στο πεδίο του πολιτισμού, της κοινωνίας, του περιβάλλοντος και της οικονομίας.

Λέξεις-κλειδιά: δημιουργικός τουρισμός, ορεινές κοινότητες, βιώσιμη ανάπτυξη, φεστιβάλ, πολιτιστική κληρονομιά

Creative Tourism and Sustainable Development in mountainous Greece: the Vovoussa Festival, the Nowstalgism project, the Stefaniada Lake Festival

Abstract

The aim of this thesis is to examine whether any mountainous community can develop sustainably through the development of creative tourism and under what conditions. The Vovoussa Festival, the Nowstalgism project and the Lake Stefaniada Festival were chosen as case studies, and interviews were conducted with involved parties. The analysis of the case studies shows that creativity and intangible heritage can constitute resources for the development of mountainous Greece. The role of creative persons is particularly emphasized, for their insight and innovative approach to design creative products and services. Creative tourism can act as a means for the sustainable development of mountainous regions in the sphere of culture, community, environment and economy.

Key-words: creative tourism, mountainous communities, sustainable development, festivals, cultural heritage

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	9
1. Εισαγωγή	10
Μέρος Α.....	13
2. Βιβλιογραφική επισκόπηση	13
2.1. Ο τουρισμός στην ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές.....	13
2.2. Από τον πολιτιστικό στον δημιουργικό τουρισμό	14
2.2.1. Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μοχλός ανάπτυξης των μικρών κοινοτήτων	14
2.2.2. Ο πολιτιστικός τουρισμός και οι υποκατηγορίες του	15
2.2.3. Η ανάπτυξη του δημιουργικού τουρισμού	17
2.3. Χαρακτηριστικά και προϋποθέσεις ανάπτυξης δημιουργικού τουρισμού	18
2.3.1. Ο ρόλος της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς	18
2.3.2. Ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου και της δημιουργικότητας.....	20
2.4. Δραστηριότητες και μορφές δημιουργικού τουρισμού	22
2.5. Η συμβολή του δημιουργικού τουρισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών.....	24
Μέρος Β.....	27
3. Η ανάπτυξη και ο τουρισμός στην ορεινή Ελλάδα	27
3.1. Η ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων στη Ελλάδα	27
3.2. Η τουριστική δραστηριότητα στην Ελλάδα και τις ορεινές κοινότητες της.....	29
4. Μεθοδολογία	31
4.1. Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα.....	31
4.2. Μέθοδοι	31
4.3. Αντικείμενο της έρευνας	33
5. Μελέτες περίπτωσης	35
5.1. Βωβούσα Ιωαννίνων - Το Φεστιβάλ Βωβούσας για τις τέχνες και τη βιώσιμη ανάπτυξη..	35
5.1.1. Το χωριό	35
5.1.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία και πληθυσμός	35
5.1.1.2. Ο τουρισμός στο Ζαγόρι και τη Βωβούσα.....	36
5.1.1.3. Η αρχιτεκτονική κληρονομιά συνδεδεμένη με ιστορικά γεγονότα στο Ζαγόρι και τη Βωβούσα	37
5.1.1.4. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Βωβούσας.....	38
5.1.2. Το φεστιβάλ.....	39
5.1.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων	40
5.1.3.1. “Μετατρέψαμε τη διαμαρτυρία σε δημιουργία.”	40
5.1.3.2. Οι δυσκολίες κατά τη διοργάνωση και η στάση της τοπικής κοινωνίας στις δράσεις.....	41

5.1.3.3. Η σχέση του φεστιβάλ με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά.....	42
5.1.3.4. Ο αντίκτυπος του φεστιβάλ στο χωριό και τους κατοίκους.....	43
5.1.3.5. “Θέλουμε ένα χωριό να ζει, όχι ένα κουκλόσπιτο.”	44
5.2. Φανάρι Καρδίτσας – Το καλλιτεχνικό πρότζεκτ Nowstalgism	45
5.2.1. Το χωριό	45
5.2.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία, πληθυσμός, υπηρεσίες και επιχειρήσεις	45
5.2.1.2. Η πολιτιστική κληρονομιά των χωριών του Μουζακίου	46
5.2.1.3. “Το Φανάρι είναι σαν καστροπολιτεία και ξεχωρίζει από τα διπλανά χωριά.”	47
5.2.1.4. Ο τρόπος ζωής των Φαναριωτών	48
5.2.2. Το πρότζεκτ	49
5.2.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων	50
5.2.3.1. Τα κίνητρα για τη δημιουργία του πρότζεκτ.....	51
5.2.3.2. “Οι ηθοποιοί και οι ιστορίες είναι αληθινοί άνθρωποι.”	52
5.3.2.3. Οι δυσκολίες στα πρώτα βήματα	53
5.3.2.4. “Δόθηκε ζωή στο χωριό.”	54
5.3.2.5. Το πρότζεκτ ως πηγή έμπνευσης	55
5.3. Στεφανιάδα Καρδίτσας –Το οικοτουριστικό Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας	56
5.3.1. Το χωριό	56
5.3.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία και βιοποικιλότητα	56
5.3.1.2. Η Αργιθέα και η Στεφανιάδα στον χρόνο	57
5.3.1.3. Η υλική κληρονομιά της Αργιθέας και της Στεφανιάδας συνδεδεμένη με ιστορικά γεγονότα.....	59
5.1.3.4. Η άυλη κληρονομιά της Αργιθέας και της Στεφανιάδας	60
5.3.2. Το φεστιβάλ.....	61
5.3.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων	62
5.3.3.1. “Ηξερα ότι μπορώ να κάνω την Αργιθέα τουριστικό προορισμό.”	62
5.3.3.2. Οι δυσκολίες κατά τη διοργάνωση	63
5.3.3.3. Το “δέσιμο” της τοπικής κληρονομιάς με έναν σύγχρονο χαρακτήρα	64
5.3.3.4. Ο γνώμονας της βιωσιμότητας.....	65
5.3.3.4. Η στάση της τοπικής κοινωνίας.....	65
5.3.3.5. Η επισκεψιμότητα στο φεστιβάλ	66
6. Σύνθεση ευρημάτων και ερμηνεία	68
6.1. Οι κοινότητες.....	68
6.2. Οι διοργανωτές	69
6.3. Ο άξονας της βιωσιμότητας.....	69
6.4. Οι δράσεις και η σχέση με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά	70

6.5. Οι τρόποι επίδρασης στις διαστάσεις της βιωσιμότητας	70
6.5. Η δημιουργικότητα και ο πολιτισμός στις ορεινές περιοχές	71
7. Συμπεράσματα	72
Βιβλιογραφία.....	76

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1. Η Βωβούσα: άποψη του χωριού από το προαύλιο του Αγίου Αθανασίου.....	35
Εικόνα 2. Το γεφύρι της Βωβούσας.....	37
Εικόνα 3. Προβολή ταινίας στην αυλή του Αγίου Γεωργίου.....	39
Εικόνα 4. Εργαστήριο ντοκιμαντέρ “Φτιάχνοντας ντοκιμαντέρ με προφορικές ιστορίες”	39
Εικόνα 5: Η έκθεση Πλάι στο Ποτάμι στο Μουσείο Υδροκίνησης.....	43
Εικόνα 6: Το Φανάρι.....	45
Εικόνα 7: Άποψη του Φαναρίου από το Δημοτικό Σχολείο.	48
Εικόνα 8: Το έργο του Fenok στο Δημοτικό σχολείο Φαναρίου	49
Εικόνα 9: Παντοπωλείον Α. Ν. Μπακατσιά	49
Εικόνα 10: Κουρείον Ε. Ι. Σανίδα.....	55
Εικόνα 11: Ο οικισμός Στεφανιάδα.	56
Εικόνα 12: Η λίμνη Στεφανιάδας.....	58
Εικόνα 13: Εργαστήριο γιόγκα με ηχοθεραπεία	61
Εικόνα 14: Σεμινάριο Μανιταριών δίπλα στη λίμνη Στεφανιάδα	61
Εικόνα 15: Πεζοπορία στο παραλίμνιο μονοπάτι Α47	63

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη σε όλους τους ανθρώπους που γνώρισα στη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας, αλλά και όσους ήδη γνώριζα και συνέδραμαν ουσιαστικά στο έργο μου. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επιβλέπουσά μου, κυρία Πεντάζου, της οποίας οι πολύτιμες συμβουλές, στοχευμένες παρατηρήσεις και εξονυχιστικά σχόλια με καθοδήγησαν, ακόμη κι όταν αμφέβαλα τον εαυτό μου, με βοήθησαν να έχω πιο δομημένη σκέψη, άρτια μεθοδολογική προσέγγιση, αλλά παράλληλα να αφεθώ στη γραφή. Ευχαριστώ όλους όσους με τόσο θετική διάθεση συνέβαλαν στην έρευνά μου παρέχοντάς μου συνέντευξη, και δίνοντας περαιτέρω διευκρινίσεις και επιπλέον βοήθεια όποτε χρειάστηκε, ακόμη και μετά το πέρας των συνεντεύξεων. Ευχαριστώ και όλους όσους με βοήθησαν παρέχοντάς μου επιπλέον υλικό ή κατευθύνσεις αναζήτησης περισσότερων πληροφοριών. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου και τους φίλους μου που, από τη “γέννηση” της ιδέας του θέματος της εργασίας μέχρι την τελευταία πληκτρολόγηση, άκουγαν με τόση προσήλωση όλες μου τις σκέψεις.

1. Εισαγωγή

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η ύπαιθρος, δηλαδή οι περιοχές έξω από τις πόλεις, συμπεριλαμβανομένων και των ορεινών περιοχών, αντιμετωπίζει πολλές προκλήσεις. Χάνει τον πληθυσμό της, λόγω γήρανσης ή μετανάστευσης των νέων και απειλείται η επιβίωση των κοινοτήτων της (Sanchez-Colomer, 2020). Οι ορεινές περιοχές, λόγω της γεωμορφολογίας τους, βρίσκονται σε πιο ευάλωτη θέση. Η δύσκολη σύνδεση με τα οικονομικά και κοινωνικά κέντρα σημαίνει μειωμένες οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες και απομόνωση των κατοίκων. Στην Ελλάδα, οι ορεινές κοινότητες ερημώνουν συνεχώς από τη δεκαετία του 1950. Η εθνική πολιτική, όμως, δεν είναι εστιασμένη σε αυτές, παρότι καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό του όγκου της χώρας (EETAA- MEKΔΕΕ 2023).

Οι δυνατότητες για την οικονομική αναγέννηση της υπαίθρου σχετίζονται, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με την τάση για διακοπές σε λίμνες, ακτές, ποτάμια, βουνά και οροπέδια (Σφακιανάκης, 2000· Κοκκώσης κ.α., 2011). Ο τουρισμός, ακόμη, και σήμερα φαίνεται να είναι μονόδρομος, ή τουλάχιστον ένας από τους κύριους αναπτυξιακούς δρόμους, για τις παρακμάζουσες κοινότητες της υπαίθρου (Szmytkie et al., 2022). Τις τελευταίες δεκαετίες, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη βιοποικιλότητα, τη ζώσα ιστορία, την ευεξία μέσα από υπαίθριες δραστηριότητες αναψυχής προσφέρει νέες ευκαιρίες τουριστικής ανάπτυξης (Lane and Kastenholtz, 2015). Ταυτόχρονα, διογκώνεται το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών για “αυθεντικές” και “δημιουργικές” εμπειρίες, μέσα από τις οποίες μπορούν να προσεγγίσουν βιωματικά την τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Οι τάσεις αυτές οδηγούν στην ανάδυση του λεγόμενου “δημιουργικού τουρισμού” (Duxbury and Richards, 2019).

Στο πλαίσιο του τουρισμού υπαίθρου, πολλές κοινότητες μικρού μεγέθους πασχίζουν να προσελκύσουν αρκετούς επισκέπτες. Η προσοχή, λοιπόν, έχει στραφεί στις δημιουργικές δυνατότητες των μικρών περιοχών (Richards and Raymond, 2019), ακόμη και των λιγότερο γνωστών, ώστε να επανατοποθετήσουν τους εαυτούς τους και να προάγουν την ανάπτυξή τους (OECD, 2014· Blapp and Mitas, 2019). Η τέχνη, ο πολιτισμός, η κληρονομιά και το ανθρώπινο κεφάλαιο της περιοχής εμφανίζονται ως θεμέλιοι λίθοι για την οικοδόμηση του μέλλοντός τους. Η αξιοποίηση των δημιουργικών δυνατοτήτων μπορεί να γίνει μέσα από την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού, προκειμένου να διαφυλαχθεί η τοπική πολιτιστική κληρονομιά και να προσελκυθούν επισκέπτες, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη (Duxbury and Richards, 2019· Richards and Raymond, 2019).

Παρότι ο δημιουργικός τουρισμός εντοπίζεται και στην ύπαιθρο (Richards, 2009), οι παλαιότερες συζητήσεις, ακαδημαϊκές και μη, αναφορικά με τη δημιουργικότητα, τη συνέδεαν σχεδόν αποκλειστικά με τα αστικά περιβάλλοντα ως τα κατάλληλα και αποτελεσματικά για την ανάπτυξή της (Brouder, 2019· Duxbury and Campbell, 2011), λόγω του μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων δημιουργικής οικονομίας (Richards and Raymond, 2019) και δημιουργικών ανθρώπων σε αυτά (Florida, 2002). Πλέον, ασκείται κριτική στην αποκλειστική σύνδεση της δημιουργικότητας με τα αστικά περιβάλλοντα (Stolarick et al, 2010· Duxbury and Campbell, 2011). Η δημιουργική παραγωγή και η συναναστροφή μεταξύ των δημιουργικών ανθρώπων εντοπίζονται σιγά σιγά και στις μικρότερες κοινότητες, λόγω της καλύτερης ποιότητας ζωής (Richards and Raymond, 2019) και της διευκόλυνσης της δημιουργικής δραστηριοποίησης χάρη στις νέες τεχνολογίες (OECD, 2014).

Οι περισσότερες έρευνες σχετικά με τη βιώσιμη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών της Ελλάδας εστιάζουν σε περιβαλλοντικά και χωροταξικά ζητήματα (Παπαδημάτου και Ρόκος, 2001· Σιαπλαούρα κ.α., 2004· Μιχαηλίδου, 2008· Τριανταφύλλου, 2010· Μιχαηλίδου και Ρόκος, 2016· Ε.Ε.Τ.Α.Α. και ΜΕ.Κ.Δ.Ε., 2023) και σε τρόπους αναβίωσης (Dologlou, 2021, Goutou and Karachalis, 2024), ενώ οι σχετικές με τον ορεινό τουρισμό έρευνες τον ταυτίζουν με τις αθλητικές δραστηριότητες (Βαρβαρέσσος κ.α., 2006· Μοίρα και Δρίβας, 2017). Η δημιουργικότητα και ο πολιτισμός ως κινητήριοι μοχλοί της ορεινής ανάπτυξης σπάνια μελετώνται σε βάθος στην ξένη και ελληνική βιβλιογραφία, ενώ οι περισσότερες έρευνες αναφέρονται στη δημιουργικότητα γενικά στην ύπαιθρο, χωρίς να εστιάζουν στις ορεινές περιοχές που εμφανίζουν ιδιαιτερότητες, όπως αναφέρθηκε.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, τέθηκαν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Μπορεί η δημιουργικότητα και η καινοτομία να αποτελέσουν πόρους και στην ύπαιθρο, και συγκεκριμένα στις ορεινές περιοχές, σε αντίθεση με την κυρίαρχη θεώρηση που τις τοποθετεί μόνο στα αστικά κέντρα;
- Μπορεί ο δημιουργικός τουρισμός να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα στην Ελλάδα, και υπό ποιες προϋποθέσεις;
- Συμβάλει ο δημιουργικός τουρισμός στη βιώσιμη ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων στην Ελλάδα;

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, η μελέτη εστιάζει σε τρία εγχειρήματα δημιουργικού τουρισμού στην ορεινή Ελλάδα, το Φεστιβάλ Βωβούσας για τις τέχνες και τη

βιώσιμη ανάπτυξη στο ομώνυμο χωριό στον νομό Ιωαννίνων, το καλλιτεχνικό πρότζεκτ Nowstaligism στο Φανάρι Καρδίτσας και το οικοτουριστικό Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας στο ομώνυμο χωριό στον Νομό Καρδίτσας. Διεξήχθησαν συνεντεύξεις με τους διοργανωτές των δράσεων και μέλη της τοπικής κοινωνίας ώστε να εξεταστεί η συσχέτιση της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς με τις προσφερόμενες δραστηριότητες, να διερευνηθεί ο ρόλος των ανθρώπινου δημιουργικού κεφαλαίου στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού, και οι επιδράσεις του τελευταίου στην τοπική κοινότητα.

Η δομή της εργασίας είναι η εξής. Στη “Βιβλιογραφική Επισκόπηση”, η πρώτη υποενότητα είναι αφιερωμένη στην περιγραφή του γενικότερου πλαισίου του τουρισμού υπαίθρου και του ορεινού τουρισμού και της μετάβασης από τον πολιτιστικό στον δημιουργικό τουρισμό. Στις επόμενες υποενότητες, θα τονιστεί ο ρόλος της άυλης κληρονομιάς, του ανθρώπινου κεφαλαίου και της δημιουργικότητας στην ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού, θα αναλυθούν οι δραστηριότητες και μορφές που μπορεί να λάβει αυτή η μορφή τουρισμού και η συμβολή του στη βιώσιμη ανάπτυξη κοινοτήτων της υπαίθρου. Στη συνέχεια, θα περιγραφεί η αναπτυξιακή πορεία, τουριστική και μη, των ορεινών περιοχών στην Ελλάδα. Ακολουθεί η ενότητα της “Μεθοδολογίας”, όπου αναλύονται όλα τα βήματα της μεθοδολογικής προσέγγισης. Έπειτα, θα παρουσιαστούν οι τρεις μελέτες περίπτωσης, τα ιδιαίτερα γεωγραφικά, πολιτιστικά, κοινωνικά και τουριστικά χαρακτηριστικά κάθε κοινότητας, τα εξεταζόμενα φεστιβάλ και πρότζεκτ και θα αναλυθούν οι συνεντεύξεις με τους διοργανωτές και τα μέλη της κοινότητας. Στην ενότητα “Σύνθεση και ερμηνεία ευρημάτων” θα αναλυθούν οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από τη σύγκριση των μελετών περίπτωσης μεταξύ τους. Στα “Συμπεράσματα” θα απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα και θα γίνουν προτάσεις για μελλοντικές έρευνες. Στο τέλος, βρίσκεται η βιβλιογραφία.

Μέρος Α

2. Βιβλιογραφική επισκόπηση

2.1. Ο τουρισμός στην ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές

Ο τουρισμός ως μέσο για τη βιώσιμη ανάπτυξη της υπαίθρου εμφανίστηκε στα τέλη του 20ου αιώνα. Ο αγροτικός χαρακτήρας των κοινοτήτων κεφαλαιοποιήθηκε, για να μετατραπεί σε πόλο έλξης επισκεπτών. Στα πρώτα στάδια ανάπτυξής του, οι προορισμοί αναπτύχθηκαν για να ικανοποιήσουν συγκεκριμένα την ανάγκη των ατόμων να χαλαρώσουν μακριά από το άγχος της πόλης (Lane, 1994· Long and Lane, 2000· Gartner, 2005), για επαφή με τη φύση και γνωριμία με την τοπική κληρονομιά και τον αυθεντικό παραδοσιακό τρόπο ζωής (Μοίρα και Δρίβας, 2017).

Στην αρχή, αξιοποιήθηκαν τα ήδη υπάρχοντα ακίνητα ως τουριστικά καταλύματα και οι πολιτιστικοί πόροι ως τουριστικά αξιοθέατα (Lane, 1994). Καθώς, όμως, ο τουρισμός υπαίθρου γινόταν δημοφιλής, υποστηρίζονταν ότι οι περιοχές που θα ωφεληθούν από την τουριστική ανάπτυξη θα έχουν φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους και υποδομές (Roberts and Hall, 2001, στο Ezeuduji and Rid, 2011). Ταυτόχρονα, ορισμένοι μελετητές, προειδοποιούσαν ότι αυτά από μόνα τους δεν αρκούν πάντα για την προσέλκυση επισκεπτών. Η ύπαρξη διαθέσιμων καταλυμάτων, οι υπηρεσίες φιλοξενίας και υποδομές, όπως τουαλέτες, και η ασφάλεια είναι σημαντικές προϋποθέσεις, ενώ το οδικό δίκτυο, η μετακίνηση και η συνδεσιμότητα του προορισμού με τους τόπους προέλευσης των επισκεπτών επηρεάζουν την επιτυχία της ενασχόλησης με τον τουρισμό στην ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές (Gartner, 2005· Coccosis, 2005, στο Leslie and Sigala, 2005).

Στα θέλγητρα του τουρισμού υπαίθρου και του ορεινού τουρισμού συμπεριλαμβάνονται άυλες και υλικές εκφάνσεις της τοπικής πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς (Lane, 1994). Η πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει υλικά στοιχεία, δηλαδή μνημεία, δομές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, κτίρια, μουσεία, και άυλα, τις πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, τραγούδια, χορούς, έθιμα (ΥΠΠΟ, n.d.). Ως φυσική κληρονομιά νοούνται τα φυσικά χαρακτηριστικά, οι γεωλογικοί και φυσιογραφικοί σχηματισμοί, περιοχές με επιστημονική, περιβαλλοντική και αισθητική σημασία (UNESCO Institute for Statistics, 2009). Η κληρονομιά της υπαίθρου είναι συνδεδεμένη με το τοπίο, τα μικρού μεγέθους κτίρια και

οικισμούς, τη φύση, τη ζώσα ιστορία που περιλαμβάνει τους ανθρώπους και τις δραστηριότητές τους, όπως την κτηνοτροφία (Lane, 1994· Chiran et al, 2016).

Οι μορφές τουρισμού που εντοπίζονται στην ύπαιθρο εκφράζονται μέσα από ποικίλες δραστηριότητες, άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένες με την ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές, τον τρόπο ζωής των κατοίκων, τις αξίες και το τοπίο. Οι επισκέπτες ενδέχεται να ασχολούνται με δραστηριότητες σχετικές με τη γεωργία, με αγροτικές παραγωγικές δραστηριότητες και την αγροτική παράδοση (Σφακιανάκης, 2000· Κοκκώσης, 2011), αθλητικές δραστηριότητες, όπως την πεζοπορία (Dreyer et al., 2012, στο Γούσιος, n.d.), τις χιονοδρομίες και την ορειβασία, δραστηριότητες σχετικές με την υγεία και την ευεξία (Μοίρα και Δρίβας, 2017), σχετικές με θεματικά πάρκα ή ξενοδοχεία αναψυχής, δραστηριότητες εκπαιδευτικές, όπως συνέδρια μικρού μήκους (Lane, 1994· Gartner, 2005), δραστηριότητες οικολογικής ευαισθητοποίησης και παρατήρησης της φύσης (Dorobanțu and Nistoreanu, 2012· Ana, 2017). Τέλος, ο πολιτιστικός τουρισμός και ο τουρισμός κληρονομιάς συνιστούν ένα ευρύ πεδίο μέσα στο οποίο η κληρονομιά της υπαίθρου διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο, αφού πολλοί τουρίστες αναζητούν διάφορες εμπειρίες σχετικά με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά (Lane and Kastenholtz, 2015), όπως περιηγήσεις στους οικισμούς και ενασχόληση με τις λαϊκές τέχνες (Lane, 1994· Gartner, 2005).

2.2. Από τον πολιτιστικό στον δημιουργικό τουρισμό

2.2.1. Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μοχλός ανάπτυξης των μικρών κοινοτήτων

Η πολιτιστική κληρονομιά και ο πολιτιστικός τουρισμός παραμένουν οι κύριοι πόροι και εργαλεία για μακροπρόθεσμη κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της υπαίθρου. Η κεφαλαιοποίηση μετατρέπει τους χώρους της υπαίθρου σε ελκυστικά μέρη τόσο για τους τουρίστες όσο και για τους κατοίκους προάγοντας την τοπική οικονομική ανάπτυξη (Ancuta and Jucu, 2023· Chengcai et al, 2024). Ο πολιτιστικός τουρισμός είναι ένα χρήσιμο αναπτυξιακό εργαλείο διότι κάθε περιοχή έχει πολιτιστική κληρονομιά που μπορεί να αναπτύξει, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τον παραθεριστικό τουρισμό που προϋποθέτει ακτογραμμή (Richards, 2003).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, επικρατούσε η άποψη ότι οποιοδήποτε μέρος μπορούσε να αναπτύξει πολιτιστικό τουρισμό και ότι αυτό μπορούσε να φέρει λύση σε όλα τα προβλήματα των κοινοτήτων μικρού μεγέθους (Brouder, 2019). Αρκετοί μελετητές, όμως, ισχυρίζονται ότι υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός οικισμών που δεν μπορούν να ξεχωρίσουν με κανέναν τρόπο. Υποστηρίζουν ότι η τουριστική ανάπτυξη δεν είναι

πανάκεια (Pecsek, 2016) και προσπαθούν να αποτρέψουν τις κοινότητες από τη μονοκαλλιέργεια του τουρισμού (Schmallager and Carson, 2010, στο Brouder, 2019), κάτι το οποίο δεν ανησυχεί τις περισσότερες απομονωμένες περιοχές καθώς η απόστασή τους από τα αστικά κέντρα εμποδίζει οποιαδήποτε σημαντική αύξηση στη ζήτηση (Lew et al., 2004, στο Brouder, 2019).

2.2.2. Ο πολιτιστικός τουρισμός και οι υποκατηγορίες του

Ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να οριστεί ως η μετακίνηση ατόμων σε πολιτιστικά αξιοθέατα μακριά από τον τόπο κατοικίας τους, με σκοπό τη συλλογή νέων πληροφοριών και εμπειριών για την ικανοποίηση των πολιτιστικών τους αναγκών (Richards, 1996). Εξελίχθηκε σε μια μεγάλη αγορά, με βασικό τουριστικό προϊόν τον πολιτισμό κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, αλλά οι ρίζες του είναι στο Grand Tour, στην περιήγηση, δηλαδή, μελών των ανώτερων κοινωνικά τάξεων στην Ευρώπη με βασικό στόχο την εκπαίδευση και την αναψυχή και θεωρείται ως η αρχική μορφή τουρισμού. Πριν την μεγάλη του ανάπτυξη, είχε αναπτυχθεί η βιομηχανία κληρονομιάς και είχαν δημιουργηθεί νέες κοινωνικές ομάδες, με έντονο το αίσθημα της νοσταλγίας για το παρελθόν, αυξημένο μορφωτικό επίπεδο και πολιτιστικό κεφάλαιο χάρη στο οποίο μπορούσαν να απολαύσουν πολιτιστικά αγαθά (Towner, 1985· Richards, 2003). Τις προηγούμενες δεκαετίες, τα ταξίδια με σκοπό την γνωριμία με άλλους πολιτισμούς και κουλτούρες αλλά και η πρόσβαση σε μουσεία και συλλογές τέχνης αποτελούσαν αποκλειστικά προνόμια ανώτερων κοινωνικά ομάδων (Richards, 1996, 1999).

Ο πολιτιστικός τουρισμός, στη σύγχρονη εποχή, δεν είναι συνυφασμένος με την πολιτιστική ελίτ του παρελθόντος, αλλά είναι προσβάσιμος σε πολλούς ανθρώπους παγκοσμίως. Πλέον, δεν αφορά μόνο τις επισκέψεις σε αξιοθέατα, τοποθεσίες και μνημεία, όπως παραδοσιακά νοείται, αλλά περιλαμβάνει επιπλέον της κατανάλωσης “υψηλής” κουλτούρας, και την κατανάλωση “χαμηλής” κουλτούρας, δηλαδή του παραδοσιακού και σύγχρονου τρόπου ζωής, μέσα από την οποία οι τουρίστες επιδιώκουν να διαφοροποιήσουν τους εαυτούς τους από τους άλλους (Richards, 1999). Η πολιτιστική κατανάλωση φαίνεται βαθιά ριζωμένη στα παραδοσιακά αστικά τουριστικά κέντρα, εφόσον ιστορικά τα κεφάλαια έχουν συσσωρευθεί σε αυτά (Harvey 1989, στο Richards, 1996). Θέληττα πολιτιστικού τουρισμού συνιστούν αρχαιολογικές τοποθεσίες, κάστρα, μνημεία θρησκευτικού ή ιστορικού χαρακτήρα, η αρχιτεκτονική, η τέχνη, η γλυπτική, γκαλερί, φεστιβάλ, η μουσική, ο χορός, οι παραστατικές τέχνες, το θέατρο, η λογοτεχνία, η γλώσσα, παραδοσιακές, λαϊκές κουλτούρες, θρησκευτικά γεγονότα και άλλων ειδών εκδηλώσεις (Richards, 2003· Christou, 2005, στο Leslie and Sigala, 2005).

Πλέον, ο πολιτιστικός τουρισμός θεωρείται ως μία ήπια μορφή μαζικού τουρισμού (Bachleitner and Zins, 1999· Richards and Wilson, 2006· Jelinčić and Senkic, 2019) και δεν αποτελεί ξεχωριστό τμήμα της τουριστικής κατανάλωσης. Για αυτόν τον λόγο αναδύθηκαν ειδικότερες μορφές πολιτιστικού τουρισμού (Richards, 2013) στο πλαίσιο των οποίων καθένα από τα παραπάνω θέλγητρα αποτελούν ειδικό ενδιαφέρον και πρωταρχικό κίνητρο για το ταξίδι. Από την ανάδυση νέων κοινωνικών ομάδων, τη μεσαία τάξη και τη service class, από την αναζήτηση περισσότερων εμπειριών στον πολιτισμό και την κληρονομιά, και την εμπορευματοποίηση των τελευταίων (Richards, 1996), προκύπτει και ο τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς που σχετίζεται με την προσφορά των μουσείων, των κέντρων κληρονομιάς και τα μνημεία (Prentice and Andersen, 2007, στο Remoaldo et al., 2019).

Άλλες ειδικές μορφές του πολιτιστικού τουρισμού και του τουρισμού πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ο σκοτεινός τουρισμός (Richards, 2013), στο πλαίσιο του οποίου γίνονται ταξίδια σε περιοχές συνυφασμένες με τις “σκοτεινές” όψεις της ιστορίας, τον θάνατο και την καταστροφή, όπως το Άουσβιτς (Foley and Lennon, 1996), ο τουρισμός τεχνών (Richards, 1996), ο τουρισμός αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (Cheirchanteri, 2024), ο κινηματογραφικός τουρισμός (Delisle, 2019), ο τουρισμός για την ικανοποίηση αναγκών που σχετίζονται με τα χόμπι (Delisle, 2019), για την παρακολούθηση εκθέσεων (Bachleitner and Zins, 1999), ο ψηφιακός πολιτιστικός τουρισμός (Richards, 2016) για διεισδυτικές εμπειρίες στον πολιτισμό της υπαίθρου μέσα από την κινητοποίηση του ταλέντου των ανθρώπων της (Chengcai et al., 2024).

Ακόμη, εμφανίζεται ο τουρισμός χωριού που σχετίζεται με την ατμόσφαιρα του χωριού και τις λαϊκές παραδόσεις (Stojanović and Đenadić, 2020). Τα πολιτιστικά χωριά αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, μια ευκαιρία για διείσδυση στον τοπικό πολιτισμό μέσα από τη γνωριμία με τους ντόπιους (Hughes, 2003, στο Tassiopoulos and Nuntsu, 2006). Ο γαστρονομικός τουρισμός είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την ύπαιθρο όπου η γαστρονομία συνιστά αναπόσπαστο κομμάτι της τουριστικής εμπειρίας (Jutamas et al, 2019). Τέλος, ο τουρισμός διαδρομών κληρονομιάς και μονοπατιών που συνδέουν πολλά αξιοθέατα μεταξύ τους στην ύπαιθρο (Lourens, 2007) και ο εθνотικός τουρισμός, ο οποίος εστιάζει στην εμπλοκή των ντόπιων της υπαίθρου μέσα από την παρουσίαση του τρόπου ζωής τους στους τουρίστες, για παράδειγμα σε εκδηλώσεις παρουσίασης παραδοσιακών χορών (Sasu and Epuran, 2016) συνιστούν ειδικές μορφές του πολιτιστικού τουρισμού.

2.2.3. Η ανάδυση του δημιουργικού τουρισμού

Καθώς ο πολιτιστικός τουρισμός εξελισσόταν, εκτός από την ανάδυση νέων ειδικών μορφών, εντοπίστηκαν και άλλες αλλαγές στο πεδίο του σχετικές με τον ρόλο της άυλης κληρονομιάς και των ίδιων των τουριστών στη δημιουργία των εμπειριών τους (OECD, 2014). Οι τουρίστες άρχισαν να επιθυμούν την ενεργό εμπλοκή τους σε πολιτιστικές δραστηριότητες (Duxbury and Richards, 2019· Tan and Tan, 2019) και την αναζήτηση αυθεντικών εμπειριών που να τους διεγείρουν συναισθηματικά και δημιουργικά (Sava and Badulescu, 2022). Αυτή η επιθυμία οδήγησε στην ανάδυση της οικονομίας της εμπειρίας, του οικονομικού κλάδου που σχετίζεται με τη δημιουργία νέων αγαθών και την επεξεργασία τους με έναν εντονότερο συναισθηματικά τρόπο (Toffler, 1970, στο Jelinčić' and Senkic, 2019· Brouder, 2019). Επιπλέον, η κοινωνία και οι κοινωνικές επιστήμες πήραν μια γενικότερη δημιουργική στροφή (Richards and Raymond, 2019). Η αυξανόμενη ζήτηση για εμπειρίες βασιζόταν και στην αυξανόμενη ανάγκη για ατομική δημιουργικότητα και συνδημιουργία, κάτι που εκφράστηκε και με την διόγκωση της δημιουργικής τάξης. Στην τελευταία ανήκουν όσοι επιλύουν προβλήματα ή παράγουν αξία, σε διάφορους οικονομικούς κλάδους, μέσω της καινοτομίας και της δημιουργικότητας προάγοντας την ανάπτυξη των αστικών και περιφερειακών περιοχών (Florida, 2002).

Ακόμη, οι προορισμοί αναγνώρισαν τη σημασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς τους ως συστατικό της ταυτότητας του τόπου τους και ως το στοιχείο που θα τους διακρίνει από άλλους προορισμούς στην παγκόσμια αγορά. Ξεκίνησαν να εφαρμόζουν δημιουργικά στοιχεία στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξής τους (Lindroth et al, 2007, στο Einali et al, 2019· Duxbury and Richards, 2019), ως μια διακριτή μορφή τουρισμού ή ως μια στρατηγική για την προώθηση των ήδη υπαρχόντων τουριστικών προϊόντων (Einali et al, 2019). Οι πρώτες προσπάθειες εντοπίστηκαν το 1990, με σκοπό την αύξηση των πωλήσεων σε τουρίστες προϊόντων χειροτεχνίας και την ανάδειξή τους σε σχέση με τα φθηνότερα αντίστοιχα είδη μαζικής παραγωγής. Υπήρχε η αντίληψη ότι οι επισκέπτες θα διέθεταν μεγαλύτερο χρηματικό ποσό για την αγορά ενός προϊόντος, στην παραγωγή του οποίου θα είχαν συμμετάσχει οι ίδιοι (Richards, 2002, 2007). Ακόμη σήμερα, δημόσιοι φορείς, η τοπική αυτοδιοίκηση, ιδιώτες, εταιρείες μάρκετινγκ, μη-κυβερνητικές οργανώσεις (Duxbury et al, 2021) ενδιαφέρονται να διοργανώσουν δημιουργικές δραστηριότητες για να προσελκύσουν επισκέπτες (Richards, 2019· Graf, 2019) και να ενισχύσουν τις πωλήσεις των προϊόντων των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών (Richards, 2005, 2010).

Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ο δημιουργικός τουρισμός (Duxbury and Richards, 2019), στο πλαίσιο του οποίου τονίζεται “η δημιουργικότητα, η καινοτομία και το άυλο περιεχόμενο” (OECD, 2014), σε αντίθεση με τις παραδοσιακές μορφές πολιτιστικού τουρισμού που βασίζονται στην υλική κληρονομιά (Richards, 2016). Διαφοροποιείται, ακόμη, από τις τελευταίες, αφού οι δημιουργικοί τουρίστες δεν καταναλώνουν παθητικά τον πολιτισμό και την κουλτούρα (Palenčíková and Csaró, 2021). Αντίθετα, συμμετέχουν ενεργά σε δημιουργικές δραστηριότητες εκμάθησης στην τέχνη, την πολιτιστική κληρονομιά ή τον ειδικό χαρακτήρα του τόπου (OECD, 2014), που προσφέρουν μοναδικότητα και αυθεντικότητα στην τουριστική εμπειρία (Sava and Badulescu, 2022), και περαιτέρω ανάπτυξη των δημιουργικών τους δεξιοτήτων. Η συν-δημιουργία διαδραματίζει ολοένα και μεγαλύτερο ρόλο στις δημιουργικές εμπειρίες (Richards and Raymond, 2019), με την εστίαση να δίνεται στο κομμάτι της παραγωγής νέων προϊόντων (Richards, 2015).

2.3. Χαρακτηριστικά και προϋποθέσεις ανάπτυξης δημιουργικού τουρισμού

2.3.1. Ο ρόλος της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς

Μια ευρεία γκάμα τομέων δημιουργίας, γνώσης και παράδοσης, υλικής και άυλης κληρονομιάς, όπως ακριβώς και οι μορφές πολιτιστικού τουρισμού που αναφέρθηκαν σε προηγούμενη ενότητα, αποτελούν τα πεδία πάνω στα οποία μπορούν να αναπτυχθούν δημιουργικές δραστηριότητες και εμπειρίες. Ο δημιουργικός τουρισμός συνεπάγεται την εξειδικευμένη κατανάλωση των προϊόντων και των υπηρεσιών των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών, δηλαδή των τομέων που ανήκουν στη δημιουργική οικονομία. Η διαφήμιση, η αρχιτεκτονική, οι χειροτεχνίες, οι λαϊκές τέχνες, το σχέδιο, η μόδα, ο κινηματογράφος, οι εκδόσεις, η έρευνα και ανάπτυξη, το λογισμικό, τα παιχνίδια, η μουσική, τα μέσα ενημέρωσης και δικτύωσης και η γαστρονομία είναι μερικές από αυτές (Carvalho et al., 2019· Einali et al, 2019· Richards and Raymond, 2019· Remoaldo, 2019· Seo, 2019).

Η αυθεντικότητα συνιστά βασικό συστατικό του δημιουργικού τουρισμού (Raymond, 2007· UNESCO Creative Cities Network, 2006), τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και της ζήτησης. Αποτελεί σημαντικό κίνητρο για τους δημιουργικούς τουρίστες (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010) και το βασικό χαρακτηριστικό των προϊόντων δημιουργικού τουρισμού (Richards, 2008). Συνδέεται με την αλληλεπίδραση (Blapp and Mitas, 2019) και τη διείσδυση στην κουλτούρα (Stipanovic and Rudan, 2014), και επιτυγχάνεται μέσα από τη συν-δημιουργία (Ex and Lengkeek, 1996, στο Richards, 2011), σε αντίθεση με τον πολιτιστικό τουρισμό όπου η

αντικειμενική αυθεντικότητα σχετίζεται με την παθητική θεώρηση της υλικής κληρονομιάς (Richards, 2011· Stipanovic and Rudan, 2014).

Η συσχέτιση των προϊόντων δημιουργικού τουρισμού περισσότερο με την άυλη κληρονομιά, παρά με την υλική, σημαίνει ότι δεν είναι απαραίτητη η ύπαρξη φυσικών και ανθρωπογενών αξιοθεάτων (Einali et al, 2019· Remoaldo et al, 2019), εντυπωσιακών κτιρίων, διάσημων γεγονότων και λιστών UNESCO (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010). Η μη εξάρτησή του από φυσικές δομές σημαίνει ότι δεν απαιτεί σημαντικές επενδύσεις σε υποδομές (Richards, 2016). Συχνά, η δημιουργική ατμόσφαιρα που αποπνέουν οι πόλεις, λόγω του κτισμένου περιβάλλοντος, των αισθημάτων που προκαλεί ένα μέρος και της ιδιοσυγκρασίας των κατοίκων του, αρκεί για να υποκινήσει τον δημιουργικό τουρισμό, χωρίς την υλοποίηση ειδικών δημιουργικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων (Richards, 2009· Thibaud, 2011 στο Kuusimäki and García-Rosell, 2018).

Βέβαια, οι υποδομές, οι πολιτιστικοί πόροι και άλλα θέλγητρα τονίζονται από ορισμένους μελετητές ως σημαντικοί συντελεστές προσφοράς που επηρεάζουν τη συνολική εντύπωση των επισκεπτών (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010). Ο Mehr-e-Tehran (2025) διαπίστωσε ότι δεν αρκεί η πολιτιστική ποικιλότητα και η τοπική δημιουργικότητα, αλλά ότι και οι επαρκείς υποδομές είναι απαραίτητες ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες των επισκεπτών, και κατ' επέκταση να στεφθεί με επιτυχία το εγχείρημα δημιουργικού τουρισμού. Υπάρχει η άποψη ότι δεν μπορούν να επωφεληθούν ισότιμα όλες οι περιοχές της υπαίθρου από την τουριστική ανάπτυξη (Roberts and Hall, 2001, στο Ezeuduji and Rid, 2011) και ότι κοινότητες με μεγάλη προσφορά προϊόντων πολιτιστικού τουρισμού τείνουν να αναπτύσσουν προϊόντα δημιουργικού τουρισμού γρηγορότερα από κοινότητες που δεν έχουν (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010).

Εφόσον η βάση του δημιουργικού τουρισμού είναι η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, είναι κρίσιμη η κατανόηση της αξίας της, η γνώση και η επίγνωση της ιστορικής συντήρησης (Tan and Tan, 2019), καθώς και η εξέταση ζητημάτων σχετικά με την τοπική κληρονομιά, τους τρόπους με τους οποίους οι ντόπιοι επιθυμούν να τη διαφυλάξουν ή να την επανερμηνεύσουν, την εννοιολόγηση της αυθεντικής ανάπτυξης και την εξέλιξη του δημιουργικού τουρισμού με γνώμονα την βελτίωση της ποιότητας της ζωής των ντόπιων (Jutamas et al, 2019). Ο σχεδιασμός του δημιουργικού τουρισμού πρέπει να εστιάζει στους συνδέσμους μεταξύ των πολιτιστικών πόρων του τόπου και της κοινοτικής ζωής, με βάση τις αρχές της βιωσιμότητας για την εξασφάλιση θετικών εμπειριών για τους τουρίστες, ωφέλειες για τους κατοίκους και όσο το δυνατόν λιγότερες αρνητικές επιπτώσεις (Einali et al, 2019).

Προκειμένου οι προορισμοί να ξεχωρίσουν μέσα από την ανάπτυξη δημιουργικών δραστηριοτήτων, απαραίτητη είναι η ταύτιση των τελευταίων με το ιστορικό, κοινωνικό, πολιτιστικό γίνεσθαι του τόπου (Richards, 2009· Duxbury et al, 2019· Richards and Raymond, 2019), ειδικά σε μη-αστικές περιοχές (Duxbury et al., 2019). Αυτό είναι αναγκαίο γιατί η αγορά του δημιουργικού τουρισμού είναι ευαίσθητη στη μοναδικότητα των τουριστικών προϊόντων (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010) και οι επισκέπτες χρειάζονται “έναν λόγο για να είναι δημιουργικοί σε αυτό το συγκεκριμένο μέρος” (OECD, 2014). Ορισμένοι μελετητές, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι χρειάζεται, επιπλέον, να τονιστεί το αίσθημα υπερηφάνειας των ντόπιων και να διατηρηθεί ο παραδοσιακός τρόπος ζωής τους (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010).

2.3.2. Ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου και της δημιουργικότητας

Εκτός από την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, καίριο ρόλο στην ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού παίζουν και οι άνθρωποι (Mohammadi and Mirtaghian Rudsari, 2016) και η δημιουργική τους σκέψη (Richards, 2016). Ο δημιουργικός τουρισμός βασίζεται στους δημιουργικούς πόρους (Al-Ababneh and Masadeh, 2019), δηλαδή τις δημιουργικές δεξιότητες των δημιουργών των εμπειριών (Richards and Wilson, 2006), τη δημιουργική τάξη (Duxbury and Richards, 2019· Sava and Badulescu, 2022), τον τουρίστα ως δημιουργικό συν-παραγωγό και ως καταναλωτή εμπειριών (Richards and Wilson, 2006), τους χώρους, τα περιβάλλοντα αλληλεπίδρασης και δημιουργίας, αλλά και τις υποστηρικτικές πολιτικές ανάπτυξης και προβολής (Al-Ababneh and Masadeh, 2019· Duxbury and Richards, 2019).

Όσον αφορά στη δημιουργικότητα, αυτή μπορεί να ιδωθεί από διαφορετικές οπτικές. Είναι ένας κινητός πόρος παρών σε όλες τις τοποθεσίες και τις πτυχές της κοινωνίας (Richards, 2016· Tan et al, 2013). Δεν σχετίζεται μόνο με τους καλλιτέχνες, ερασιτέχνες και επαγγελματίες, αλλά έχει και διαπροσωπικές και αναπτυξιακές πτυχές, σχετικές με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά της καθημερινότητας, όπως την περιέργεια και τις εμπειρίες ζωής (Kaufman and Beghetto, 2009· Tan et al., 2018, στο Tan and Tan, 2019· Seo, 2019). Η αναγνώριση της ύπαρξης αυτής της λανθάνουσας δημιουργικότητας είναι πολύ σημαντική κατά την μελέτη της δημιουργικότητας στην ύπαιθρο και για τον σχεδιασμό μελετών ικανών να συλλάβουν την καινοτομία στις κοινότητες της υπαίθρου (Brouder, 2019). Η δημιουργική ανάπτυξη πολιτιστικού τουρισμού βασίζεται και στην δομική και την συμπληρωματική (derived) δημιουργικότητα (Richards, 1999). Η πρώτη σχετίζεται με την ανάπτυξη νέων υποδομών ή την εύρεση νέων χρήσεων σε υπάρχουσες υποδομές, αφορά δηλαδή στην χρήση της υλικής βιομηχανικής ή παραδοσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η συμπληρωματική (derived) δημιουργικότητα εμπλέκει με

παιγνιώδη τρόπο ("messaging around") το "λογισμικό" της πόλης, που περιλαμβάνει την κουλτούρα, την πολιτιστική ζωή και ατμόσφαιρα (Andersson, 1998, στο Richards, 1999).

Η κουλτούρα και οι αντιλήψεις μιας κοινωνίας επηρεάζουν τη θέση της κοινωνίας στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του τόπου τους (Nicely and Sydnor, 2015). Ο ρόλος της κοινότητας στην ανάδειξη της κληρονομιάς είναι ξεκάθαρος μέσα από ανησυχίες και προβληματισμούς στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως αυτόν του Pescek (2016), σχετικά με περιοχές που έχουν διεθνώς αναγνωρισμένες λαϊκές παραδόσεις, και κατ' επέκταση δυνατότητες ανάπτυξης, αλλά η κοινότητα υπολειπεται και δεν δραστηριοποιείται με σκοπό την ανάδειξη της κληρονομιάς. Σε ορισμένες κοινότητες είναι οι προσπάθειες των "έξωθεν"/"έξωτερικών" που έκαναν δυνατό τον τουρισμό (Nicely and Sydnor, 2015).

Η ταυτοποίηση των γνώσεων, δεξιοτήτων και ιδεών όλων των ομάδων συμφερόντων της περιοχής και η εμπλοκή τους στον σχεδιασμό, την υλοποίηση, τη διαχείριση και την ισότιμη κατανομή των ωφελειών εγχειρημάτων δημιουργικού τουρισμού είναι πολύ σημαντική για την επιτυχία τους (Li et al, 2019· Tan and Tan, 2019· Liu and Kou, 2024). Για αυτό και ο δημιουργικός τουρισμός έχει συσχετιστεί με τον τουρισμό που βασίζεται στην κοινότητα (Duxbury and Richards, 2019· Emmendoerfer, 2019). Μέσα από τη συνεργασία από κάτω προς τα πάνω, που να κατευθύνεται από τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες, και τη συνέργεια με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, μπορεί να αντιμετωπιστεί η αποκεντρωμένη και πολυδιάστατη φύση των επιχειρήσεων τουρισμού υπαίθρου και να ανταποκριθεί το εγχείρημα στα αιτήματα και τις ανάγκες των ντόπιων (Nice and Sydnor, 2015· Li et al, 2019· Tan and Tan, 2019). Εξάλλου, για την επίτευξη βιωσιμότητας, κρίνεται απαραίτητος ο εντοπισμός ειδικών δημιουργικών στοιχείων που θα εμπλέκουν, εκτός από τις ανάγκες των επισκεπτών, και αυτές των κατοίκων (OECD, 2014). Είναι σημαντικό να αξιοποιούνται οι τεχνικές γνώσεις των παλαιότερων γενεών σε συνδυασμό με την καινοτόμα σκέψη των νέων, και πιθανώς τις συμβουλές επισκεπτών (Tan and Tan, 2019· Li et al, 2019). Στην περίπτωση που μικρότερες κοινότητες δεν κατέχουν την απαραίτητη γνώση για την ανάπτυξη δημιουργικών προγραμμάτων, τα δίκτυα είναι απαραίτητα για να συνδέονται οι μικρές κοινότητες μεταξύ τους και με τους τουρίστες (Richards and Raymond, 2019).

Η δημιουργική σκέψη και το δημιουργικό δυναμικό είναι κρίσιμα (Richards, 2016), καθώς η κατανόηση και η αξιοποίηση του τουρισμού ως αναπτυξιακού μοχλού θεωρείται δύσκολη διαδικασία για την πλειοψηφία των κοινοτήτων της υπαίθρου (Long and Lane, 2000). Τα

δημιουργικά άτομα παρέχουν τις βάσεις για ένα δημιουργικό εργασιακό περιβάλλον, μια δημιουργική εργασιακή διαδικασία και, κατά συνέπεια, ένα δημιουργικό προϊόν (Einali et al, 2019), ενώ η συνδημιουργία και ο διαμοιρασμός γνώσης είναι οι βασικές πηγές για τη δημιουργική ανάπτυξη (Richards and Raymond, 2019). Χρειάζεται δημιουργική προσπάθεια και από την πλευρά των επιχειρηματιών για να λειτουργήσουν με βιώσιμο τρόπο τις επιχειρήσεις αγροτικού και γαστρονομικού ενδιαφέροντος, όπως και την παραγωγή χειροποίητων τεχνουργημάτων (Solvoll et al., 2015, στο Matetskaya et al, 2019· Liu and Kou, 2024). Τέλος, η δυνατότητα ανάπτυξης του δημιουργικού τουρισμού εξαρτάται και από τη δημιουργικότητα των αποδεκτών (Einali et al., 2019· Liu and Kou, 2024), αφού κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η συνδημιουργία (Richards, 2016).

2.4. Δραστηριότητες και μορφές δημιουργικού τουρισμού

Οι δραστηριότητες δημιουργικού τουρισμού ακολουθούν σε ένα ευρύ φάσμα τομέων δημιουργίας (Remoaldo et al., 2019). Μπορεί να απευθύνονται στους τουρίστες, ή σε μέλη της κοινότητας, όπως για παράδειγμα με την αναβίωση παλαιών παιχνιδιών, όπου ειδικά ο ηλικιωμένος πληθυσμός θα αισθανθεί νοσταλγία για το παρελθόν (Tan and Tan, 2019). Αυτό, μάλιστα, επιδιώκεται και στο πλαίσιο του πρότζεκτ Nowstalgism στο Φανάρι Καρδίτσας, το οποίο θα αναλυθεί στις μελέτες περίπτωσης. Οι δραστηριότητες μπορεί να συνδέονται με τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες (Carvalho et al., 2019· Liu and Kou, 2024), όπως εξηγήθηκε σε προηγούμενη ενότητα, αλλά μπορεί και όχι, αφού δημιουργική στροφή μπορούν να λάβουν και άλλες μορφές τουρισμού (Joshi et al, 2024). Διοργανώνονται εκφραστικές ή δημιουργικές δραστηριότητες, στις οποίες οι τουρίστες μαθαίνουν καλλιτεχνικές, παραστατικές ή σχετικές με την καθημερινή ζωή δεξιότητες (Landry, 2010, στο Duxbury and Richards, 2019· Raymond, 2007· Richards, 2011· Tan et al, 2013). Σεμινάρια άτυπης μάθησης, αλλά και πρακτικά εργαστήρια (Richards, 2015), για παράδειγμα μαγειρικής (Seo, 2019), αλιευτικές δραστηριότητες και επισκέψεις σε ψαροχώρια στο πλαίσιο του ψαροτουρισμού, και συγκομιδή μανιταριών στο πλαίσιο του μυκοτουρισμού (Joshi et al, 2024).

Η ανάπτυξη δραστηριοτήτων δημιουργικού τουρισμού μπορεί να λάβει ποικίλες μορφές, χωρίς να ακολουθεί απαραίτητα ένα συγκεκριμένο μοντέλο (Richards, 2009· Seo, 2019). Αυτό είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για τις μικρές κοινότητες, ώστε να επιλέξουν την κατάλληλη για αυτές μορφή, χωρίς να μιμούνται μεγαλύτερου μεγέθους πόλεις και κοινότητες. Σημαντικό είναι η δημιουργικότητα να μην θεωρείται ως ένα μοντέλο προσέλκυσης της δημιουργικής τάξης ή ανάπτυξης μιας δημιουργικής περιοχής, αλλά ως ένας τρόπος που επιτρέπει στις κοινότητες να

αξιοποιήσουν στο έπακρο τις δυνατότητές τους (Richards and Raymond, 2019), προωθώντας την καινοτομία (Ray, 1998 στο Tan et al, 2013).

Στη βιβλιογραφία συναντώνται διάφορες κατηγοριοποιήσεις των μορφών που μπορεί να εμφανιστεί ο δημιουργικός τουρισμός. Οι Richards και Wilson (2006) διακρίνουν τρία διαφορετικά είδη: τα δημιουργικά θεάματα, τους δημιουργικούς χώρους, και τον ίδιο τον δημιουργικό τουρισμό. Οι Ohridska and Ivanov (2010) ισχυρίζονται ότι υπάρχουν δύο είδη δημιουργικού τουρισμού, ο εξαρτώμενος από έναν ειδικό προορισμό, που συνδέεται με τις δημιουργικές πόλεις και δήμους, και αυτός που βασίζεται σε δημιουργικές δραστηριότητες ανεξάρτητες από τον προορισμό.

Μια άλλη κατηγοριοποίηση είναι αυτή του Richards (2009) σε πέντε διαφορετικές μορφές. Πρώτον, ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να λάβει τη μορφή δικτύων συνεργασίας και εντοπισμού επιχειρήσεων που παράγουν δημιουργικές δραστηριότητες και εμπειρίες (Creative Tourism Network, n.d.). Ενδεικτικά παραδείγματα συνιστούν το δίκτυο *Bienvenue à la ferme* στη Γαλλία (INSETE, 2021) και το δίκτυο τουρισμού υπαίθρου “*epaithros*” στην Ελλάδα (*epaithros*, n.d.). Δεύτερον, υπάρχουν πολλοί τύποι καταλυμάτων που ανταποκρίνονται σε διαφορετικές προτιμήσεις και αισθητικές, καθώς ο χώρος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση δημιουργικών εμπειριών (Richards, 2009). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανάδειξη των *airbnb* ως καταλύματα που προσφέρουν την εμπειρία της διαμονής στο σπίτι ενός ντόπιου (*Airbnb*, n.d.).

Τρίτον, ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να πάρει και τη μορφή εκδηλώσεων, όπως φεστιβάλ και “*pop up*” εργαστηρίων. Σε πολλούς προορισμούς υπάρχει η τάση να προστίθενται δημιουργικά θεάματα ως μέσο για την δημιουργία πιο καθηλωτικού περιεχομένου (Richards and Wilson, 2006). Προτιμώνται από τους διοργανωτές, καθώς είναι ευέλικτες, οικονομικές και μπορούν να διαφοροποιήσουν ουσιαστικά δύο περιοχές μεταξύ τους, δεν ελλοχεύει ο κίνδυνος της σειριακής αναπαραγωγής και δημιουργούν ατμόσφαιρα, ικανοποιώντας την ανάγκη για τη συνύπαρξη και το αίσθημα του “να είσαι παρών” (Richards, 2009). Η τέταρτη μορφή του δημιουργικού τουρισμού είναι οι θεματικές διαδρομές, που συνδέουν κάτω από ένα κοινό θέμα φυσικά και ανθρωπογενή θέλγητρα (Jirásková and Hamada, 2012, στο Einali et al, 2019), και οι πολιτιστικές διαδρομές, δηλαδή σχεδιασμένες πορείες βασισμένες στην ιστορία και τον πολιτισμό, όπως οι Δρόμοι του Ελαιολάδου (Graf, 2019). Οι διαδρομές συνιστούν μία καλή ευκαιρία να αναπτυχθούν οι λιγότερο εξερευνημένες περιοχές με πολύτιμους πολιτιστικούς

πόρους που ανταποκρίνονται στα ειδικά ενδιαφέροντα των επισκεπτών (Meyers, 2004, στο Lourens, 2007).

Πέμπτον, ο δημιουργικός τουρισμός εντοπίζεται και με τη μορφή δημιουργικής ατμόσφαιρας (Richards, 2009). Η κληρονομιά και η κουλτούρα αποτελούν μέρος της αίσθησης ενός τόπου (Gartner, 2005) και η δημιουργική ατμόσφαιρα που αποπνέουν οι πόλεις, όπως η Νέα Ορλεάνη με τη μουσική της παράδοση και τη ζωντάνια των κατοίκων της (New Orleans Company, n.d.), προσελκύει δημιουργικούς τουρίστες (Richards, 2009· Thibaud, 2011, στο Kuusimäki and García-Rosell, 2018). Με την μετατόπιση της προσοχής στην ελκυστικότητα της δημιουργικής ατμόσφαιρας, περιλαμβάνονται πλέον και πιο παθητικές μορφές δημιουργικές κατανάλωσης στο πλαίσιο του δημιουργικού τουρισμού (Long and Morpeth, 2016· OECD, 2014). Τέλος, την ανάγκη των τουριστών για αυθεντικές, δημιουργικές εμπειρίες επιθυμούν να καλύψουν και οι μεγάλοι ξενοδοχειακοί όμιλοι, που συνήθως απευθύνονται σε αγοραστές έτοιμων πακέτων διακοπών. Ένα παράδειγμα αποτελούν οι AGRECOFARMS του ξενοδοχειακού ομίλου Grecotel στην Κρήτη που παρέχουν διαμονή σε οργανική φάρμα και την ευκαιρία συμμετοχής στις αγροτικές και γεωργικές διαδικασίες (AGRECOFARM, n.d.· Richards, 2009).

Μία παρόμοια κατηγοριοποίηση του δημιουργικού τουρισμού, με αυτή του Richards (2009) στις μητροπολιτικές περιοχές έρχεται μεταγενέστερα από τους Duxbury et al (2021) σε πέντε μορφές που ονομάζουν “μοντέλα”. Ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να έχει τη μορφή μεμονωμένων δραστηριοτήτων, σειράς δραστηριοτήτων και άλλων πρωτοβουλιών με την ίδια θεματική, τοπικών δικτύων δημιουργικού τουρισμού, φεστιβάλ μικρής κλίμακας με δημιουργικές δραστηριότητες και δημιουργικού καταλύματος (Duxbury et al, 2021).

2.5. Η συμβολή του δημιουργικού τουρισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών

Ο όρος “βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη” σημαίνει την ισόρροπη τουριστική ανάπτυξη (Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001), λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική αποτελεσματικότητα, την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη και την προστασία του περιβάλλοντος (Τριανταφύλλου, 2010). Για τις ορεινές κοινότητες, η βιωσιμότητα σχετίζεται με την ανθεκτικότητα, δηλαδή την ικανότητα διευθέτησης των αλλαγών αξιοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους και δεξιότητες (Jutamas et al, 2019), καθώς και η απεξάρτηση από την γεωργία ως κύρια παραγωγική δραστηριότητα με την εύρεση εναλλακτικών τρόπων διαβίωσης, όπως ο τουρισμός. Η “προς τα πάνω” διαχείριση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων των κοινοτήτων από τα ίδια τα μέλη της κοινότητας κρίνεται απαραίτητη. Η εξασφάλιση

προσοδοφόρων δραστηριοτήτων για τον ντόπιο πληθυσμό προϋποθέτει την προώθηση εναλλακτικών ευκαιριών διαβίωσης του ντόπιου πληθυσμού και την διαφοροποίηση των ορεινών οικονομιών, δηλαδή την απεξάρτησή τους από τον γεωργικό τομέα ως μοναδικής πηγής εισοδήματος (ICIMOD, 2000).

Η ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού επηρεάζει θετικά και με βιώσιμο τρόπο την ύπαιθρο στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Florida, 2014· Richards, 2016· Prentice and Andersen, 2007, στο Remoaldo et al., 2019). Έχει συσχετιστεί, εξάλλου, πολλές φορές στη βιβλιογραφία με τον βιώσιμο τουρισμό, καθώς βασίζεται στην εμπλοκή των μελών της τοπικής κοινωνίας στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του (Tan and Tan, 2019· Liu and Kou, 2024). Η ενεργή συμμετοχή στις δραστηριότητες του δημιουργικού τουρισμού σημαίνει ότι πολύ πιθανότατα θα παραμείνει μικρός σε κλίμακα, διακριτός από την τάση προς τον μαζικό πολιτιστικό τουρισμό (Russo, 2002, στο Richards, 2016). Βέβαια, είναι απαραίτητη η διατήρηση περιορισμένων αριθμών επισκεπτών ώστε οι ντόπιοι να θεωρούν αυτή τη μορφή τουρισμού αυθεντική και ωφέλιμη (Blapp and Mitas, 2019).

Εφόσον δεν εξαρτάται από φυσικές δομές και δεν απαιτεί σημαντικές επενδύσεις, ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να είναι πιο βιώσιμος από παραδοσιακές μορφές πολιτιστικού τουρισμού (Richards, 2016), και μπορεί να ενισχύσει την ανθεκτικότητα των περιφερειακών περιοχών (Brouder, 2019· Királová, 2016, στο Remoaldo et al, 2019). Η πολιτιστική κληρονομιά, η δημιουργικότητα και οι αυθεντικές εμπειρίες (Dudek-Mańkowska and Grochowski, 2019· Graf, 2019) μπορούν να διαφοροποιήσουν έναν προορισμό από κάποιον άλλον, παρέχοντάς του ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (Boek and Urry, 1997· Richards, 1999· Landry, 2000), ειδικά σε προορισμούς χωρίς σημαντικά αξιοθέατα πολιτιστικής και ιστορικής σημασίας (Kiralova and Malachovsky, 2015, στο Matetskaya et al., 2019). Συνεπώς, κοινότητες που δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν αποτελεσματικά μέσω του πολιτιστικού τουρισμού, μπορούν να προσελκύσουν επισκέπτες και, κατ' επέκταση, να αναπτυχθούν στο πλαίσιο του δημιουργικού τουρισμού (Ohridska-Olson και Ivanov, 2010).

Εξασφαλίζεται, ακόμη, η διαφύλαξη της κληρονομιάς (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010, Graf, 2019) και η μεταλαμπάδευσή της στις επόμενες γενεές (Richards, 2002· Delisle, 2019· Duxbury et al, 2021). Ο δημιουργικός τουρισμός αυξάνει την πολιτιστική αξία των προορισμών και βοηθά τις κοινότητες να εκτιμήσουν πτυχές της φυσικής και πολιτιστικής τους κληρονομιάς (Graf, 2019· Remoaldo et al, 2019· Γκερέκου, 2021, στο Travel Team, 2021).

Ενθαρρύνεται η διατήρηση των παραδοσιακών τρόπων ζωής και η αναβίωση πολιτιστικών πρακτικών (Prabhakaran et al., 2014, στο Matetskaya et al., 2019). Ακόμη, έρευνες από το εξωτερικό (Duxbury et al, 2021· Dixit and Prayag, 2022) δείχνουν ότι ενισχύεται η αίσθηση υπερηφάνειας της κοινότητας, αλλά και οι Skoultzos και Karachalis, (2023) μελετώντας φεστιβάλ της ελληνικής υπαίθρου, συμπεριλαμβανομένου του Φεστιβάλ Βωβούσας, διαπίστωσαν, το ίδιο. Η ενίσχυση της υπερηφάνειας συμβάλλει με τη σειρά της στην κοινωνική συνοχή (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Καραχάλης, 2015, Jelinčić, 2021· Ancuta and Jucu, 2023). Η δημιουργικότητα μετατρέπεται σε ένα σημαντικό μέσο σύνδεσης εμπειριών ζωής μεταξύ τους, και αφήγησης μιας ιστορίας για την ίδια την κοινότητα (Tan and Tan, 2019). Ειδικά σε κοινότητες που “πεθαίνουν”, η μνήμη που φέρει η παράδοση μπορεί να τις αναβιώσει (Bessière, 1998). Δημιουργείται, επίσης, μια κουλτούρα υποστήριξης (Putnam, 2000, στο Brouder, 2019) και διαγενεαλογικής συνεργασίας (Richards, 2010· Duxbury et al, 2021) μέσα από την αλληλεπίδραση (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010), δικτύωση και συνεργασία για την οικοδόμηση ενός μοναδικού προορισμού (Miettinen et al, 2019). Ως αποτέλεσμα, ενισχύεται η αυτοπεποίθηση των ατόμων, βελτιώνεται η ψυχική υγεία τους και συνολικά η ποιότητα ζωής τους (Landry, 2005· Richards, 2010· Duxbury et al, 2021).

Η εμπειρία από την αίσθηση του τόπου, από την δημιουργική ατμόσφαιρα, μπορεί να διεγείρει την δημιουργικότητα όχι μόνο στον τουρίστα (Olson and Ivanov, 2010), αλλά και στα μέλη της τοπικής κοινωνίας. Η δημιουργικότητα στον τόπο μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία διάχυσης και μετάδοσης γνώσης (Jacobs, 1969, στο Brouder, 2019). Πρωτοβουλίες δημιουργικού τουρισμού μπορούν να εμπνεύσουν νέες δημιουργικές (Jutamas et al, 2019· Miettinen et al, 2019) και καινοτόμες ιδέες (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Einali et al, 2019· Papadaki et al, 2024). Μπορούν να συνεισφέρουν στην πολιτιστική αναζωογόνηση (CREATOUR, 2017, στο Richards and Raymond, 2019· Duxbury et al, 2021) και την υποστήριξη της δημιουργικής ζωής (Remoaldo et al, 2019) μέσα από την προσέλκυση δημιουργικών ατόμων (Stolarick et al, 2010). Οι κάτοικοι με υψηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο μπορούν πιο εύκολα να αποκτήσουν γνώσεις για την προώθηση της παραγωγής τους, την αύξηση της προστιθέμενης αξίας και τη δημιουργία νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, ενώ αυξάνεται και το πολιτιστικό κεφάλαιό τους (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Einali et al, 2019).

Όσον αφορά στο οικονομικό επίπεδο, επιμηκύνεται η τουριστική περίοδος και διαδίδεται η τουριστική ζήτηση και σε άλλες περιοχές, αποσυμφορίζοντας τα κύρια τουριστικά αξιοθέατα

(Graf, 2019). Αυτό μπορεί να συμβεί ειδικά όταν λαμβάνουν χώρα, για παράδειγμα, φεστιβάλ σε περιόδους χαμηλής τουριστικής ζήτησης. Μπορεί να λειτουργήσουν ως κίνητρα επίσκεψης ή λόγος επιμήκυνσης της διαμονής (Bowdin et al, 2011, στο Skoultzos, 2014). Δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας και προάγεται η επιχειρηματικότητα (Landry, 2005· Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Jelinčić, 2021). Ακόμη, τα δημιουργικά άτομα επηρεάζουν την ταυτότητα και εικόνα του προορισμού (Mittilä and Lepistö, 2013) και, έτσι, προσελκύονται καταναλωτές και επενδυτές (Dudek-Mańkowska and Grochowski, 2019). Τα παραπάνω πραγματοποιούνται και στον κλάδο των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών, διευρύνοντας την γεωγραφική επέκταση των προϊόντων τους και τις εξαγωγές τους (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010). Έτσι, ο τοπικός πληθυσμός ενθαρρύνεται να μη μεταναστεύσει στα αστικά κέντρα και να παραμείνει στην περιοχή (Graf, 2019). Συνολικά, προάγεται η οικονομική ανάπτυξη (Liu and Kou, 2024).

Μέρος Β

3. Η ανάπτυξη και ο τουρισμός στην ορεινή Ελλάδα

Έχοντας διερευνήσει το πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται ο τουρισμός, και ιδίως ο δημιουργικός τουρισμός, στην ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές, είναι κρίσιμη η μετάβαση στην ελληνική περίπτωση, στην εξέταση των τρόπων με τους οποίους “μεταφράζονται” οι τάσεις αυτές στην ελληνική ύπαιθρο. Στην ενότητα αυτή θα περιγραφούν, αρχικά, οι ιδιαιτερότητες, γεωμορφολογικές και αναπτυξιακές, που χαρακτηρίζουν τις ορεινές περιοχές στην Ελλάδα, και στη συνέχεια, θα παρουσιαστεί ο τουρισμός στη χώρα, με έμφαση στις ορεινές περιοχές, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις δυνατότητες ανάπτυξης του δημιουργικού τουρισμού.

3.1. Η ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων στη Ελλάδα

Η Ελλάδα είναι μία από τις ορεινότερες χώρες στην Ευρώπη και τον κόσμο, αφού οι ορεινές εκτάσεις της καλύπτουν πάνω από το 70% της συνολικής έκτασής της, και οι ορεινές και ημιορεινές κοινότητες το 77,9% (NORDEGIO, 2004· EEA, 2010, στο EETAA- MEKΔΕΕ, 2023). Με βάση το ελληνικό νομικό πλαίσιο, τα κριτήρια για τον προσδιορισμό των ορεινών κοινοτήτων είναι το ελάχιστο υψόμετρο 800 μέτρα, η κλίση τουλάχιστον 20% ή ελάχιστο υψόμετρο 600 μέτρα και συγχρόνως κλίση τουλάχιστον 16%. Κατά κανόνα, τουλάχιστον το 80% της έκτασης της κοινότητας πρέπει να ανταποκρίνεται σε ένα ή περισσότερα από τα

παραπάνω χαρακτηριστικά ή μέχρι 50% για τις κοινότητες που βρίσκονται στην ίδια ορεινή διαμόρφωση. Αναφορικά με τις ημιορεινές κοινότητες, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας χαρακτηρίζει ως ημιορεινές τις κοινότητες που η εδαφική περιοχή τους βρίσκεται στους πρόποδες των βουνών ή η έκτασή τους μοιράζεται η μισή περίπου στην πεδιάδα και η άλλη μισή στο βουνό, αλλά πάντα με υψόμετρο μέχρι 800 μέτρα, για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της κοινότητας. Ως ορεινοί δήμοι νοούνται οι δήμοι των οποίων τουλάχιστον το πενήντα τοις εκατό (50%) των κοινοτήτων χαρακτηρίζονται ως ορεινές στο Μητρώο Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής. (Ε.Ε.Τ.Α.Α. και ΜΕ.Κ.Δ.Ε., 2023)

Άυλες και υλικές διαστάσεις διαμορφώνουν την αναπτυξιακή πορεία των ορεινών κοινοτήτων στην Ελλάδα και κρίνουν την επιβίωσή τους. Άυλα στοιχεία, δηλαδή ιστορικά γεγονότα, προσωπικές σχέσεις, συμπεριφορές, η κουλτούρα, τοπικές παραδόσεις, και θεσμοί επηρεάζουν τη στάση των κατοίκων σε πιθανές αναπτυξιακές οδούς (Dunphy, 2009, στο Duxbury and Campbell, 2011· Li et al, 2019). Υλικά στοιχεία (Li et al., 2019), κυρίως σχετιζόμενα με τη γεωμορφολογία, επηρεάζουν τις κοινότητες της υπαίθρου, αλλά ιδιαίτερα τις ορεινές περιοχές (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023· Υπουργείο Τουρισμού, 2023). Οικισμοί σε κοντινή απόσταση από αστικά κέντρα έχουν περισσότερες πιθανότητες ευημερίας (Li et al, 2019). Το υψόμετρο, οι δύσκολες καιρικές συνθήκες, οι απότομες κλίσεις, τα κατολισθητικά φαινόμενα, η απομόνωση, και το συχνά κακό οδικό δίκτυο λειτουργούν ως εμπόδια στην ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023· Υπουργείο Τουρισμού, 2023). Οι εξαντλούμενοι φυσικοί πόροι, ζητήματα πολιτικής και βιομηχανικές αλλαγές σχετιζόμενες με τη γεωργία και την κτηνοτροφία (Lane, 1994· Duxbury and Campbell, 2011), ο κατακερματισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η έλλειψη τοπικών υπηρεσιών (Ρόκος, 2004· Μιχαηλίδου και Ρόκος, 2016) προκαλούν περαιτέρω προβλήματα. Ως αποτέλεσμα οι ορεινές κοινότητες αντιμετωπίζουν δυσκολίες σχετικά με την προσβασιμότητα και σύνδεση με τα ευρύτερα οικονομικά δίκτυα, την ενεργειακή τροφοδοσία, τη δυνατότητα καλλιέργειας (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023· Υπουργείο Τουρισμού, 2023), και κατ' επέκταση υψηλά κόστη διαβίωσης (Duxbury and Campbell, 2011). Οι οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες είναι περιορισμένες, επικρατεί αυξημένη ανεργία, δημογραφικά προβλήματα, έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού και τεχνογνωσίας (Lundmark, 2005, στο Brouder, 2019· ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023· Υπουργείο Τουρισμού, 2023).

Παρά τον ορεινό χαρακτήρα της χώρας, δεν υπάρχει εθνική πολιτική στοχευμένη στον ορεινό χώρο, ειδικά διαμορφωμένη για τα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητές του. Ιστορικά, η ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου, και ειδικά των ορεινών περιοχών, γίνεται στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων στον αγροτικό τομέα. Διάφορες πολιτικές ανά καιρούς, στοχεύουν στην αντιμετώπιση του δημογραφικού, την ενίσχυση των υποδομών και των δυνατοτήτων απασχόλησης, την ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων ως αναπτυξιακών πόρων και τη βελτίωση της προσβασιμότητας (Μιχαηλίδου, 2008· European Commission, n.d.· Ε.Ε.Τ.Α.Α.-ΜΕ.Κ.Δ.Ε., 2023).

Αναφορικά με τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στις ημιορεινές και ορεινές κοινότητες, μπορούμε να εντοπίσουμε τις εξής. Η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν οι κύριες παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά σήμερα είναι ασθενείς. Ο δευτερογενής τομέας είναι περιορισμένος και συνυφασμένος με τις βιοτεχνικές και μεταποιητικές δραστηριότητες, τα τυροκομεία και την οινοποιία. Ο τριτογενής τομέας είναι ελάχιστα αναπτυγμένος και σχετίζεται περισσότερο με υπηρεσίες καθαρισμού κτιρίων, την εστίαση, την παροχή ποτών, το λιανικό εμπόριο, την άλλη διάθεση ανθρώπινου δυναμικού, τις νοσοκομειακές δραστηριότητες, την επισκευή οχημάτων, και τα τουριστικά καταλύματα (Κατσουλάκος, 2013, στο ΕΕΤΑΑ-ΜΕΚΔΕΕ 2023· Υπουργείο Τουρισμού, 2023).

3.2. Η τουριστική δραστηριότητα στην Ελλάδα και τις ορεινές κοινότητές της

Από τη δεκαετία του 1930, που ο τουρισμός άρχισε να αναδεικνύεται σε βασικό πυλώνα της ελληνικής οικονομίας, η τουριστική εικόνα της Ελλάδας βασίζεται στις ακτές και στα νησιά, με το δίπτυχο “ήλιος και θάλασσα”, και στον πολιτισμό (Varvaressos and Soteriades, 2007· Vazou, 2014). Αυτοί οι δύο άξονες παραμένουν μέχρι σήμερα ως δύο από τους κύριους πυλώνες του τουριστικού προϊόντος της Ελλάδας, μαζί με τον ναυτικό τουρισμό, τον αστικό και τον επαγγελματικό που εμφανίστηκαν αργότερα (INSETE, 2021).

Ο τουρισμός ως παραγωγική δραστηριότητα για την ελληνική ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980, με πρωτοστάτες τους γυναικείους συνεταιρισμούς (Fotiadis, 2008· Apostolopoulos et al, 2020). Τη δεκαετία του 1990 μέσω της ελληνικής τουριστικής πολιτικής έγιναν προσπάθειες προώθησης της χώρας ως χειμερινό προορισμό (Buhalis, 2001), παρουσιάζοντας μεταξύ άλλων στις αφίσες του ΕΟΤ χωριά του Νομού Ιωαννίνων (Vazou, 2014). Η ανάπτυξη του ορεινού τουρισμού, όμως, δεν αποτέλεσε ποτέ προτεραιότητα της εθνικής τουριστικής πολιτικής στην Ελλάδα (Παπαδημάτου και Ρόκος, 2001). Στο πλαίσιο της

ολοκληρωμένης ανάπτυξης των ορεινών περιοχών, οι δημόσιες στρατηγικές ανάπτυξης δίνουν έμφαση στις ήπιες μορφές εναλλακτικού ορεινού τουρισμού, όπως ο οικοτουρισμός, ο αγροτουρισμός, ο αθλητικός τουρισμός και ο πολιτιστικός τουρισμός, και μετέπειτα στον χιονοδρομικό τουρισμό (Μιχαηλίδου, 2008). Επιπλέον αυτών των μορφών, ο γαστρονομικός τουρισμός, ο τουρισμός ευεξίας, οι επισκέψεις σε συγγενείς και φίλους και ο τουρισμός τρίτης ηλικίας αποτελούν τα συμπληρωματικά τουριστικά προϊόντα στην Ελλάδα (INSETE, 2021).

Η τουριστική ανάπτυξη δεν εμφανίζεται με την ίδια ένταση, μέγεθος ή συχνότητα σε όλη τη χώρα. Τα πιο εδραιωμένα τουριστικά προϊόντα εντοπίζονται κυρίως στην Αττική, την Κεντρική Μακεδονία, και τις Κυκλάδες (INSETE, 2022). Το τουριστικό ρεύμα προς τις ορεινές περιοχές είναι ακόμη ασθενικό και συγκεντρωμένο σε λίγες περιπτώσεις, κυρίως σε περιοχές με χιονοδρομικά κέντρα (Κατσουλάκος, 2013, στο Ε.Ε.Τ.Α.Α. – ΜΕ.Κ.Δ.Ε, 2023). Κανένα από τα συμπληρωματικά τουριστικά προϊόντα δεν είναι εδραιωμένο, εκτός από τον οικοτουρισμό στην Ήπειρο (INSETE, 2022). Τα ταξίδια στον ορεινό όγκο της Ελλάδας έχουν περισσότερο χαρακτήρα περιήγησης παρά διαμονής. Στο μεγαλύτερο μέρος της σχετικής με την ελληνική κατάσταση βιβλιογραφία (Christopoulou and Papadopoulos, 2000· Varvaressos and Soteriades, 2007), ο ορεινός τουρισμός ταυτίζεται με τον χειμερινό και τον χιονοδρομικό, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των απομονωμένων ορεινών περιοχών (Tsilogianni et al, 2023).

Όσον αφορά στον δημιουργικό τουρισμό, τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζεται η σημασία του από το INSETE και τον ΕΟΤ. Σύμφωνα με την πρόεδρο του ΕΟΤ, Άντζελα Γκερέκου, ο δημιουργικός τουρισμός συνιστά μία από τις προτεραιότητες του οργανισμού, ως μοχλός βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης που συνδέει την τοπική κοινότητα και την άυλη κληρονομιά με τον τουρισμό (Travel Team, 2021). Ορισμένες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, το Ηράκλειο Κρήτης (UNESCO, n.d.) και η Δράμα (Πρωινός Τύπος, 2025) έχουν επιλέξει τη δημιουργικότητα ως αναπτυξιακό μέσο και πόλο έλξης τουριστών καθ' όλο τον χρόνο. Καταλύματα ή άλλοι φορείς που δραστηριοποιούνται στον τουρισμό, παρέχουν δημιουργικές δραστηριότητες για τους πελάτες τους (Airbnb, n.d.· AGRECO Farms, n.d.· TripAdvisor, n.d.).

Ολοένα και περισσότερες εκδηλώσεις, δημιουργικού χαρακτήρα, εντοπίζονται τα τελευταία χρόνια στις ορεινές περιοχές της χώρας. Σε πολλά μέρη, πραγματοποιούνται προσπάθειες για αναβιώσεις οικισμών καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς (Κυριαζής, 2024), όπως στο Δεμάτι Ζαγορίου και τη Βαμβακού Λακωνίας (Vamvakou Revival, n.d.), και ακόμη περισσότερες προσπάθειες προσέλκυσης επισκεπτών ιδίως κατά τους θερινούς μήνες. Λαμβάνουν χώρα

“θερινά σχολεία” από τη Δημητσάνα Αρκαδίας (ΥΠΠΟ, n.d.) στο Σμόκοβο Καρδίτσας (Ένωση Προφορική Ιστορίας, n.d.) και τα Τζουμέρκα (Θερινό Σχολείο Τζουμέρκων, n.d.), αγώνες ορεινού τρεξίματος (Trail Run, n.d.), μουσικά φεστιβάλ δίπλα σε ποτάμια, λίμνες, οροπέδια (Η Καθημερινή, 2025), ακόμη και σε χιονοδρομικά κέντρα (Χαραλάμπους, 2025). Τέτοιου είδους πρωτοβουλίες δείχνουν ότι η ορεινή Ελλάδα έχει δυνατότητες να αναπτυχθεί κοινωνικά και πολιτιστικά, και ότι έχει ήδη τις βάσεις για την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού.

4. Μεθοδολογία

4.1. Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Στόχος είναι η εργασία να διερευνήσει αν οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα μπορεί να αναπτυχθεί τουριστικά, με βιώσιμο τρόπο, μέσα από την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού. Ειδικότερα, έχουν επιλεχθεί τρεις μελέτες περίπτωσης και επιδιώκεται, πρώτον, να διερευνηθεί η παρουσία ή όχι της δημιουργικότητας και της καινοτομίας ως πόρους κινητοποίησης της ανάπτυξης στην υπαίθρο. Δεύτερον, αναζητούνται οι βάσεις και οι προϋποθέσεις ανάπτυξης δημιουργικού τουρισμού, μέσα από τον εντοπισμό των στοιχείων της υλικής και της άυλης πολιτιστικής, αλλά και φυσικής κληρονομιάς που αξιοποιούνται και αναδεικνύονται στο πλαίσιο εκδηλώσεων και φεστιβάλ δημιουργικού τουρισμού στην Ελλάδα και τη διερεύνηση του ρόλου των ανθρώπων και της δημιουργικότητάς τους στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού. Τέλος, εξετάζεται αν ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να συμβάλει με βιώσιμο τρόπο στην ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων της Ελλάδας.

4.2. Μέθοδοι

Επιλέχθηκαν ποιοτικά εργαλεία έρευνας, ώστε να επιτευχθεί η εις βάθος κατανόηση (Bhandari, 2020, 2025) των εγχειρημάτων δημιουργικού τουρισμού στην ορεινή Ελλάδα. Αρχικά, έγινε βιβλιογραφική επισκόπηση, συστηματική, δηλαδή, εξέταση προηγούμενων ερευνών (Tranfield et al, 2003), για την θεωρητική πλαισίωση της ανάπτυξης της υπαίθρου μέσα από τον τουρισμό, των προϋποθέσεων ανάπτυξης του δημιουργικού τουρισμού και τη συμβολή του στη βιώσιμη ανάπτυξη των κοινοτήτων της υπαίθρου. Στη συνέχεια, προκειμένου να “χαρτογραφηθούν” οι εκδηλώσεις στην ορεινή Ελλάδα και να επιλεχθούν οι υπό εξέταση κοινότητες, έγινε ανάλυση περιεχομένου. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται για την ανάλυση φωτογραφιών, κειμένων, βίντεο και ακουστικών ντοκουμέντων με σκοπό τον εντοπισμό συμβολισμών, νοημάτων, μοτίβων, θεμάτων (Berg, 2009· Stepchenkova et al, 2009). Έγινε ανάλυση ιστοσελίδων που

κοινοποιούν πληροφορίες σχετικά με προσεχείς εκδηλώσεις (More.com· Discover Greece· Ticket Services), ειδησεογραφικών ιστοσελίδων (Αθηνόραμα· Η Καθημερινή) και αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιστοσελίδων ορεινών φεστιβάλ.

Αφού επιλέχθηκαν οι μελέτες περίπτωσης, αναζητήθηκαν στο διαδίκτυο πηγές πληροφοριών σχετικές με τη ζωή, την πολιτιστική τους κληρονομιά και την τουριστική κίνηση στις κοινότητες που πραγματοποιούνται. Διενεργήθηκαν, ακόμη, ημιδομημένες συνεντεύξεις. Πρόκειται για ένα είδος συνεντεύξεων με προκαθορισμένες θεματικές ενότητες ερωτήσεων, που δεν τίθενται απαραίτητα με συγκεκριμένη σειρά, γεγονός που διευκολύνει τη διερεύνηση πολλαπλών πτυχών του ίδιου θέματος (George, 2023). Στο διάστημα 5 Ιουνίου 2025 έως 11 Αυγούστου 2025, πραγματοποιήθηκαν εννέα συνεντεύξεις, τρεις για κάθε μελέτη περίπτωσης. Όλοι οι συμμετέχοντες συναίνεσαν στην παραχώρηση της συνέντευξης, και την επεξεργασία της αποκλειστικά για ακαδημαϊκούς σκοπούς και στην αναφορά του ονόματός τους στην εργασία.

Έγιναν συνεντεύξεις μέσω της πλατφόρμας τηλεδιασκέψεων zoom, με τους διοργανωτές των δράσεων προκειμένου να συλλεχθούν πληροφορίες σχετικά με τα δημιουργικά τους εγχειρήματα. Διενεργήθηκαν, ακόμη, τηλεφωνικές και διά ζώσης συνεντεύξεις με εκπροσώπους των πολιτιστικών συλλόγων των κοινοτήτων και εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επιλέχθηκαν εκπρόσωποι των τοπικών πολιτιστικών συλλόγων διότι η εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας συνδράμει στην επιτυχία των εγχειρημάτων δημιουργικού τουρισμού (McGehee and Kim, 2004, στο Matetskaya et al, 2019), και εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης, γιατί οι θεσμοί διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην τουριστική και πολιτιστική ανάπτυξη κάθε περιοχής. Ακόμη, η συνεργασία των παραπάνω μεταξύ τους και με τους διοργανωτές είναι σημαντική για την επιτυχία και το μέλλον των εγχειρημάτων δημιουργικού τουρισμού στην ύπαιθρο (Brouder, 2019). Η διενέργεια τριών γύρων συνεντεύξεων είχε ως σκοπό τη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών, και την εξασφάλιση της εγκυρότητας των πληροφοριών που λαμβάνονταν κάθε φορά. Εξάλλου, με τις ημιδομημένες συνεντεύξεις ελλοχεύει ο κίνδυνος της μεροληψίας, καθώς οι ερωτηθέντες ενδέχεται να απαντήσουν όσα νομίζουν πως θέλει να ακούσει ο συνεντευκτής (Bhandari, 2025). Η εγκυρότητα των πληροφοριών, εξασφαλίστηκε, και με την επίσκεψη της συγγραφέως στις υπό εξέταση κοινότητες, πλην της Βωβούσας, και τη συμμετοχή της στις δράσεις του πρότζεκτ Nowstalgism και του φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας.

Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων βασίζονται σε προτάσεις ερευνητών του δημιουργικού τουρισμού για πιθανές μελλοντικές έρευνες στο πεδίο αυτό. Οι συνεντεύξεις χωρίστηκαν σε δύο μέρη με μικρές ενότητες ερωτήσεων. Το πρώτο μέρος αφορούσε στο προφίλ της κοινότητας, τον

πληθυσμό, τα επαγγέλματα και τις αντιλήψεις σχετικά με τον τουρισμό, τον πολιτισμό και την τοπική ανάπτυξη, την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά (Jutamas et al, 2019), τις πολιτιστικές δράσεις και την τουριστική κίνηση στην περιοχή. Το δεύτερο μέρος των συνεντεύξεων ήταν αφιερωμένο στα φεστιβάλ. Συζητήθηκαν το προφίλ των διοργανωτών, τα κίνητρά τους, οι σχέσεις τους με την κοινότητα (Delisle, 2019· Duxbury and Richards, 2019) και τα στάδια προετοιμασίας και υλοποίησης των δράσεων (Delisle, 2019· Duxbury and Richards, 2019· Matetskaya et al., 2019). Συζητήθηκαν, επιπλέον, οι προσφερόμενες δραστηριότητες και εμπειρίες και η σχέση τους με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά (Jutamas et al, 2019), θέματα που εντοπίστηκαν και μέσα από την ανάλυση των προγραμμάτων των φεστιβάλ. Τέλος, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν σχετικά με την ανταπόκριση και την εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας στις δράσεις (Duxbury and Richards, 2019) και τη συμβολή των τελευταίων στην τοπική κοινωνία (Delisle, 2019· Jutamas et al, 2019).

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η ανάλυση των συνεντεύξεων, με βάση το εργαλείο της ανάλυσης περιεχομένου. Ακολούθησε η συσχέτιση των απαντήσεων με ειδικά θέματα που είχαν εντοπιστεί κατά τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Τέλος, έγινε σύγκριση μεταξύ των μελετών περίπτωσης ώστε να εντοπιστούν οι μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές, και να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα.

4.3. Αντικείμενο της έρευνας

Οι μελέτες που επιλέχθηκαν για την απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα είναι τρεις δράσεις δημιουργικού τουρισμού σε ημιορεινές και ορεινές κοινότητες της Ελλάδας: το φεστιβάλ Βωβούσας για τις τέχνες και τη βιώσιμη ανάπτυξη στο ομώνυμο ορεινό και απομονωμένο χωριό του νομού Ιωαννίνων, το καλλιτεχνικό πρότζεκτ Nowstalgism στο ημιορεινό Φανάρι Καρδίτσας, το οικοτουριστικό φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας στο ορεινό και απομονωμένο χωριό Στεφανιάδα Αργιθέας. Η επιλογή κοινοτήτων της ημιορεινής και την ορεινής Ελλάδας βασίστηκε στη διαπίστωση ότι οι περισσότερες από αυτές τις κοινότητες ερημώνουν, όπως εξηγήθηκε στην “Εισαγωγή”, και παρότι καλύπτουν το 77,9% της έκτασης της χώρας, η επιβίωση και ανάπτυξή τους δεν απασχολεί ιδιαίτερα την εθνική πολιτική (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ, 2023), ενώ η τουριστική πολιτική είναι προσανατολισμένη κυρίως στον θαλάσσιο τουρισμό (INSETE, 2021, 2022).

Οι υπό εξέταση περιπτώσεις επιλέχθηκαν με βάση τα εξής κριτήρια. Αρχικά, ανήκουν στην τρίτη μορφή δημιουργικού τουρισμού, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Richards (2009),

δηλαδή τις εκδηλώσεις. Το δεύτερο κριτήριο ήταν οι επιλεχθείσες περιπτώσεις να ενστερνίζονται τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης και να μην έχουν αποκλειστικά εμπορικό και κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Ένα ακόμη κριτήριο αποτέλεσε η αναπτυξιακή δυναμική των κοινοτήτων. Ακολουθήθηκε η τυπολογία ορεινών περιοχών με βάση την αναπτυξιακή τους δυναμική, των Παπαδημάτου και Ρόκου (2001), οι οποίοι διακρίνουν τις ορεινές περιοχές, πρώτον, σε σχετικά αναπτυγμένες, με αρκετό μόνιμο πληθυσμό και “αιφόρο” οικονομική βάση που στηρίζεται στην κτηνοτροφία, την εκμετάλλευση των δασών, τον τουρισμό και παραθερισμό, την παραδοσιακή βιοτεχνία. Δεύτερον, υπάρχουν οι δυναμικές περιοχές με αναξιοποίητους πόρους γεωργικούς, πολιτιστικούς και περιβαλλοντικούς πόρους, με ακόμη σημαντικό αλλά φθίνοντα πληθυσμό και υποβαθμιζόμενη οικονομική βάση λόγω της εγκατάλειψης των γαιών και της κτηνοτροφίας. Τρίτον, υπάρχουν εντοπίζονται και οι εσωτερικές περιοχές, με σχεδόν πλήρη πληθυσμιακή εγκατάλειψη, με ή χωρίς παρουσία σημαντικών γεωργικών και περιβαλλοντικών πόρων αλλά με προβλήματα περαιτέρω περιβαλλοντικής υποβάθμισης από διάβρωση εδαφών, πυρκαγιές δασών, μη συντήρηση των οικιστικών έργων και μνημείων.

Με βάση τα παραπάνω, αλλά απορρίπτοντας το κριτήριο του πληθυσμού, λόγω της δυσκολίας εύρεσης του ακριβούς αριθμού, δημιουργήθηκε η εξής τυπολογία για τις ανάγκες της εργασίας: κοινότητες με ισχυρό τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ, κοινότητες με μέτριο τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ, κοινότητες με αδύναμο τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ. Η Βωβούσα θεωρείται ως κοινότητα με ισχυρό τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ, καθώς ανήκει στα Ζαγοροχώρια που έχουν μεγάλη τουριστική κίνηση, σε σχέση με το Φανάρι και τη Στεφανιάδα. Το Φανάρι θεωρείται ως κοινότητα με μέτριο τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ, γιατί παρά την ιδιαίτερη ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του σε σχέση με άλλες κοντινές κοινότητες, η τουριστική δραστηριότητα σε αυτό περιορίζεται σε ημερήσιες εκδρομές εκπαιδευτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Τέλος, η Στεφανιάδα μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοινότητα με αδύναμο τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ, εφόσον δεν διακρίνεται για την πολιτιστική της κληρονομιά και η τουριστική κίνηση στην ομώνυμη λίμνη ξεκίνησε πρόσφατα.

Η επιλογή περιπτώσεων με διαφορετική δυναμική επιτρέπει τη συγκριτική ανάλυση και τον εντοπισμό τόσο κοινών ζητημάτων όσο και διαφορών. Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται η απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας σχετικά με τη δυνατότητα και τις προϋποθέσεις ανάπτυξης δημιουργικού τουρισμού στις ορεινές κοινότητες.

5. Μελέτες περίπτωσης

5.1. Βωβούσα Ιωαννίνων - Το Φεστιβάλ Βωβούσας για τις τέχνες και τη βιώσιμη ανάπτυξη

Εικόνα 1. Η Βωβούσα: άποψη του χωριού από το προαύλιο του Αγίου Αθανασίου, Ιούλιος 2025 (Penelope Thomaidi / Hans Lucas / Vovousa Festival © 2025).

5.1.1. Το χωριό

5.1.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία και πληθυσμός

Η Βωβούσα βρίσκεται στα 977 μέτρα υψόμετρο, στο ανατολικό τμήμα του Δήμου Ζαγορίου, έναν από τους 20 πιο απομονωμένους δήμους της ηπειρωτικής Ελλάδας (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023), στον Νομό Ιωαννίνων, στην Ήπειρο. Απέχει 70 χιλιόμετρα από την πόλη των Ιωαννίνων και το Μέτσοβο, 57 χιλιόμετρα από τα Γρεβενά. Είναι προσβάσιμη μέσω Ι.Χ., ενώ το ΚΤΕΛ πλησιάζει μέχρι το Ελατοχώρι, 20 χιλιόμετρα μακριά από τη Βωβούσα. Το χωριό βρίσκεται εντός του Εθνικού Πάρκου Βόρειας Πίνδου, γειτνιάζει με περιοχές NATURA 2000, όπως τη Βάλια Κάλντα, δημοφιλή ανάμεσα στους πεζοπόρους, και τη διασχίζει ο ποταμός Αώος (Δήμος Ζαγορίου, n.d.· Φεστιβάλ Βωβούσας, n.d.).

Στην ευρύτερη περιοχή του Ζαγορίου, από τα μέσα του 20ου αιώνα, με τη μετανάστευση στα αστικά κέντρα του εξωτερικού και του εσωτερικού, ο μόνιμος πληθυσμός όλο και μειώνεται. Σύμφωνα με τον Ηλία Κίτσιο (2025), η επαγγελματική απασχόληση και το οδικό δίκτυο αποτελούν εμπόδια στην επανακατοίκηση της περιοχής, ενώ ο Καμίλο Νόλλας (2025) επεσήμανε το υψηλό οικονομικό κόστος που συνεπάγεται η υψηλή κατανάλωση καυσίμων κατά την οδήγηση στο βουνό, για την κάλυψη διατροφικών, ιατρικών και άλλων αναγκών στις πόλεις. Τη θερινή περίοδο, οι απόδημοι επιστρέφουν και τα χωριά ζωντανεύουν ξανά μέσα από τις δράσεις που διοργανώνουν οι τοπικοί σύλλογοι, όπως τα πανηγύρια (Ηλίας Κίτσιος, 2025).

Οι Βωβουσιώτες έχουν βλάχικη καταγωγή (Koukoudis, 2003, στο Bissas, 2024· Καραβίδης, 2013), και στο παρελθόν ασχολούνταν με την υλοτομία και την ημινομαδική κτηνοτροφία (Δήμος Ζαγορίου, n.d.· Δρούγιας, 1995, στο Καραβίδης, 2013). Σύμφωνα με τους πληροφορητές (2025), η Βωβούσα τον χειμώνα αριθμεί λιγότερους από 40 κατοίκους, και μόνο μία οικογένεια ασχολείται με την κτηνοτροφία, ενώ η σχέση με την υλοτομία είναι ακόμα έντονη, γεγονός που αποδεικνύεται και από την ύπαρξη συνεταιρισμού ξυλείας. Λειτουργούν μερικά καφενεία, ταβέρνες, ένα μίνι μάρκετ, που άνοιξε πρόσφατα, καθώς και ορισμένα καταλύματα, που συμπεριλαμβάνουν δύο ξενώνες, το καταφύγιο στη Βάλια Κάλντα και μεμονωμένες κατοικίες. Στο χωριό, δραστηριοποιείται ο Πολιτιστικός Σύλλογος Βωβούσας διοργανώνοντας, μεταξύ άλλων, θεατρικές παραστάσεις και πεζοπορίες το καλοκαίρι. Τον χειμώνα, κάνει πρόβες παραδοσιακών χορών στα Ιωάννινα και συνεργάζεται με άλλους συλλόγους, στο πλαίσιο εκδηλώσεων παρουσίασης παραδοσιακών χορών (Ζωή Κούσκου, 2025).

5.1.1.2. Ο τουρισμός στο Ζαγόρι και τη Βωβούσα

Η ενασχόληση με τον τουρισμό ξεκίνησε στο Ζαγόρι τη δεκαετία του 1990 (Καραβίδης, 2013) και ήταν εντονότερη στο Κεντρικό και Δυτικό Ζαγόρι από ότι στο Ανατολικό (ΕΕΤΑΑ-ΜΕΚΔΕΕ 2023). Η γεωμορφολογική σύνθεση του Ζαγορίου, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική, η τοπική γαστρονομία και η φιλοξενία των ντόπιων συνιστούν πόλους έλξης επισκεπτών στην περιοχή (Κοκκώσης κ.α., 2011· Καραβίδης, 2013). Υπάρχουν αρκετά λαογραφικά μουσεία, επισκέψιμα κατόπιν συνεννόησης, στα χωριά του Ζαγορίου (Δήμος Ζαγορίου, n.d.). Ωστόσο, ο Ηλίας Κίτσιος (2025) θεωρεί ότι η τουριστική κίνηση περιορίζεται σε επισκέψεις σε επιχειρήσεις εστίασης, και σε φωτογενείς τοποθεσίες στο Κεντρικό Ζαγόρι. Τα τελευταία χρόνια, έχει αναπτυχθεί και ο αθλητικός τουρισμός με τη διοργάνωση αγώνων ποδηλασίας και ορεινού τρεξίματος (Zagori Bike, n.d.· Zagori Mountain Running, n.d.). Από όλα τα χωριά του Ανατολικού Ζαγορίου, η Βωβούσα είναι αυτή που εμφανίζει την μεγαλύτερη τουριστική κίνηση,

όπως μοιράζονται οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις (2025), και μία επίσκεψη σε αυτή συνήθως συνδυάζεται με την περιήγηση και σε περιοχές των Γρεβενών (Κοκκώσης κ.α., 2011).

5.1.1.3. Η αρχιτεκτονική κληρονομιά συνδεδεμένη με ιστορικά γεγονότα στο Ζαγόρι και τη Βωβούσα

Την ευρύτερη περιοχή του Ζαγορίου κοσμούν σπίτια, σχολεία, γέφυρες, μονοπάτια, βρύσες, εκκλησίες, μονές, πηγάδια και το μεσοχώρι, δηλαδή η πλατεία, όλα δομημένα με βάση την πέτρα και το ξύλο. Το προνομιακό καθεστώς του Ζαγορίου κατά την διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη λόγω του εμπορίου με το οποίο ασχολούνταν οι Ζαγορίσιοι, ευνόησε την οικοδόμηση προσεγμένων πέτρινων κτιρίων (Δήμος Ζαγορίου, n.d.). Σήμερα, το Ζαγόρι είναι ενταγμένο στον Κατάλογο Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO ως Πολιτιστικό Τοπίο (UNESCO, n.d.).

Η ζαγορίσια αρχιτεκτονική είναι εμφανής και στην Βωβούσα. Υπάρχουν πλατεία, πλακόστρωτα καλντερίμια και μουσείο υδροκίνησης. Πολλά κτίσματα, κατοικίες, αποθήκες, στάβλοι και γκαράζ, είναι χτισμένα με βάση το ξύλο. Χαρακτηριστικό δείγμα αρχιτεκτονικής στη Βωβούσα είναι το γεφύρι, ένα νεότερο αρχαιολογικό μνημείο, που ενώνει τους δύο οικισμούς από το 1748. Οι πληροφορητές (2025) πιστεύουν ότι χάρη σε αυτό η Βωβούσα ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα ζαγοροχώρια (Δήμος Ζαγορίου, n.d.). Στο παρελθόν, αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους δρόμους επικοινωνίας της Ηπείρου με τη Μακεδονία (Δαλκαβούκης, 1999, στο Καραβίδης, 2013). Αυτό καθιστούσε το χωριό ευάλωτο σε επιδρομές (Καραβίδης, 2013), η συχνότητα και ο φόβος των οποίων οδήγησε πολλούς κατοίκους σε φυγή, κατά τη Ζωή Κούσκου (2025).

Εικόνα 2. Το γεφύρι της Βωβούσας, Αύγουστος 2025 (Penelope Thomaidi / Hans Lucas / Vovousa Festival © 2025).

Την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι Γερμανοί διέσχιζαν το γεφύρι για να φτάσουν στο Μέτσοβο. Σε ένα από τα περάσματά τους, έκαψαν ολόκληρο το χωριό, εκτός από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου που διασώθηκε (Καραβίδης, 2013). Για αυτό σήμερα οι οικισμοί δεν χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια (Φλωράκη, 2017). Η καταγραφή του χωριού ως μαρτυρικό θεωρείται για τον Ηλία Κίτσιο (2025) σημαντική για τη συλλογική μνήμη. Τα δεινά του χωριού συνεχίστηκαν και στον εμφύλιο πόλεμο καθώς η Βωβούσα υπήρξε το επίκεντρο εχθροπραξιών μεταξύ του Εθνικού Στρατού και του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Καραβίδης, 2013).

5.1.1.4. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Βωβούσας

Η βλάχικη καταγωγή των κατοίκων της Βωβούσας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πολιτιστική τους ταυτότητα και την “πορεία” τους στον χρόνο. Μέχρι την ενσωμάτωση της περιοχής στο νέο ελληνικό κράτος το 1913, οι Βωβουσιώτες μιλούσαν κυρίως βλάχικα, ενώ τα ελληνικά τα μάθαιναν στο σχολείο. Σύμφωνα με τον Καραβίδη (2013), το απόμερο της περιοχής και το φυσικό τοπίο λειτουργούν θετικά στη συλλογική συνείδηση των Βωβουσιωτών, οι οποίοι πιστεύουν στη διαφορετικότητα της παράδοσής τους και προσπαθούν να την αναδείξουν. Πολλοί μιλάνε ακόμη βλάχικα και τα διδάσκουν στα παιδιά τους. Χαρακτηριστικά, η Ζωή Κούσκου (2025) δήλωσε ότι *“Δεν θέλουμε να μην μιλάμε βλάχικα, να αλλοιώσουμε την ταυτότητά μας”*.

Αναφορικά με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Βωβούσας, σημαντική θέση κατέχουν οι γνώσεις και οι τεχνικές σχετικά με την υλοτομική παράδοση. Τα νεροπρίονα, ξύλινα μηχανήματα με υδροκίνητο μηχανισμό πρίσης, συνιστούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της υδροκίνησης στην προβιομηχανική περίοδο, και εκτίθενται στο μουσείο υδροκίνησης του χωριού (Καραβίδης, 2013). Η Ζωή Κούσκου (2025) πιστεύει ότι αυτό που ξεχωρίζει τη Βωβούσα από τα υπόλοιπα ζαγοροχώρια είναι τα τραγούδια τους, που τα λένε μόνο εκεί, και η ξεχωριστή του φορεσιά, που συνδυάζεται με ιδιαίτερα μαντήλια. Τα τραγούδια τους είναι στη βλάχικη και την ελληνική, πολλά είναι πολυφωνικά και αρκετά αναφέρονται στη διαβίωση στην Πίνδο και την ιστορική πορεία του χωριού (Καραβίδης, 2013· Bissas, 2024). Ένα έθιμο που αναβιώνεται κάθε χρόνο, στις 26 Ιουλίου, από τον πολιτιστικό σύλλογο Βωβούσας, είναι το παραδοσιακό πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής στο Ιερό Δάσος (Φεστιβάλ Βωβούσας, n.d.). Τα Ιερά Δάση Ζαγορίου και Κόνιτσας είναι περιοχές με προστατευόμενους φυσικούς πόρους και συχνά συνδεδεμένες με την τοπική ιστορία και το θρησκευτικό στοιχείο (Διεύθυνση Νεότερης

Πολιτιστικής Κληρονομιάς, n.d.). Κατά την αναβίωση του εθίμου, οι χωριανοί, φορώντας τις παραδοσιακές φορεσιές της Βωβούσας, διασχίζουν περπατώντας όλο τον μαχαλά, τραγουδώντας φωνητικά και ορχηστρικά τραγούδια, για να φτάσουν στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, όπου θα ακολουθήσει ο Γενικός Χορός, ο χορός, δηλαδή, που τελείται μόνο σε δημόσιο χώρο (Καραβίδης, 2013· Moudopoulos-Athanasίου, 2022).

Η περιγραφή των στοιχείων που συνθέτουν την κοινότητα και την κληρονομιά της Βωβούσας, ήταν απαραίτητη για την κατανόηση του πλαισίου στο οποίο το Φεστιβάλ Βωβούσας διοργανώνεται.

5.1.2. Το φεστιβάλ

Εικόνα 3. Προβολή ταινίας στην αυλή του Αγίου Γεωργίου, Ιούλιος-Αύγουστος 2025 (Penelope Thomaïdi / Hans Lucas / Vovoussa Festival © 2025).

Εικόνα 4. Εξωτερική λήψη κατά τη διάρκεια του εργαστηρίου ντοκιμαντέρ “Φτιάχνοντας ντοκιμαντέρ με προφορικές ιστορίες” με τον σκηνοθέτη Βασίλη Λουλέ, Αύγουστος 2025 (Penelope Thomaïdi / Hans Lucas / Vovoussa Festival © 2025).

Το φεστιβάλ Βωβούσας είναι ένα πολυήμερο φεστιβάλ αφιερωμένο στην προστασία του περιβάλλοντος και τις τέχνες. Κατά τη διάρκεια του φεστιβάλ, πραγματοποιούνται ποικίλες δράσεις με κοινή θεματολογία την ορεινή διαβίωση, σε διάφορες τοποθεσίες μέσα στο χωριό, σε προαύλιους χώρους των εκκλησιών, στην πλατεία, σε αυλές σπιτιών, στο μουσείο υδροκίνησης, ακόμη και στα παλαιά ξυλουργεία και εργοστάσια ξυλείας, σε διπλανά χωριά, το Περιβόλι και το Τρίστενο, και σε συνεργασία με πολιτιστικούς και περιβαλλοντικούς οργανισμούς από όλη την Ελλάδα (Εφημερίδα Αώος, 2015-2019· Καμίλο Νόλλας, 2025).

Διοργανώνονται εκθέσεις φωτογραφίας, με υλικό που προέρχεται από φωτογραφικό αρχείο της ευρύτερης περιοχής ή μουσείων από άλλες περιοχές της Ελλάδας, ή που δημιουργείται από καλλιτέχνες που φιλοξενούνται. Διεξάγονται ξεναγήσεις στις εκθέσεις, ομιλίες για την τέχνη, τον πολιτισμό και το περιβάλλον σε σχέση με την επικαιρότητα, επί πληρωμή σεμινάρια και εργαστήρια για παιδιά ή ενήλικες, παραγωγής ντοκιμαντέρ, φωτογραφίας, δημιουργικής γραφής, χαρακτηριστικής, δημιουργίας σουβενίρ, επεξεργασίας και σχεδιασμού ξύλου, αστρονομίας, διαλογισμού, βοτανοθεραπείας, και αθλητικές δραστηριότητες και εξορμήσεις στη φύση. Ακόμη, πραγματοποιούνται προβολές ταινιών, συναυλίες ρεμπέτικων, λαϊκών, παραδοσιακών και πολυφωνικών σχημάτων, καλλιτεχνών με ξένες επιρροές και θεατρικές παραστάσεις αφιερωμένες στο περιβάλλον, σε μύθους και δοξασίες, όπως τις νεράιδες (Εφημερίδα Αώος, 2015-2019· Φεστιβάλ Βωβούσας, n.d.· Καμίλο Νόλλας, 2025).

5.1.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων

Με στόχο τη διερεύνηση της δημιουργικότητας ως πόρο στις ορεινές περιοχές, τον εντοπισμό των πολιτιστικών πόρων πάνω στους οποίους βασίστηκε το φεστιβάλ Βωβούσας, και τη συμβολή του ή όχι στην βιώσιμη ανάπτυξη του χωριού, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με τον Καμίλο Νόλλα, διοργανωτή του Φεστιβάλ Βωβούσας, ιδρυτή της AMKE land + water και φωτογράφο, τη Ζωή Κούσκου, πρόεδρο του πολιτιστικού συλλόγου Βωβούσας, και τον Ηλία Κίτσιο, τοπικό αντιδήμαρχο για το Ανατολικό Ζαγόρι και τη Βωβούσα. Ακολουθεί η ανάλυση των συνεντεύξεων και η ο σχολιασμός αποσπασμάτων με βάση τη βιβλιογραφική επισκόπηση.

5.1.3.1. “Μετατρέψαμε τη διαμαρτυρία σε δημιουργία.”

Ο Καμίλο Νόλλας, μόνιμος κάτοικος Αθηνών, έλκει την καταγωγή του από τη Βωβούσα, στην οποία περνούσε τα καλοκαίρια των παιδικών του χρόνων μαζί με τη γιαγιά και τον παππού του. Ο ίδιος εκμυστηρεύτηκε ότι, τότε, δεν μπορούσε να καταλάβει την αξία του τόπου. Μεγαλώνοντας, όμως, την αναγνώρισε και θέλησε να την προστατεύσει. Το 2013, όταν παρουσιάστηκαν σχέδια κατασκευής ενός δεύτερου φράγματος στον Αώο, και συγκεκριμένα στο ρέμα της Βάλια Κάλντα, από το οποίο εξαρτάται η Βωβούσα (Καμίλο Νόλλας, 2025), Βωβουσιώτες, πεζοπόροι και καλλιτέχνες, κινητοποιήθηκαν ενάντια σε αυτά. Διοργανώθηκαν, από τον Καμίλο Νόλλα και συναδέλφους του, εκδηλώσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης σχετικά με τις συνέπειες ενός τέτοιου σχεδίου στο περιβάλλον και το χωριό (Καμίλο Νόλλας, 2025· Chrysogelos, 2012).

Από το 2015, οι εκδηλώσεις έχουν λάβει τη μορφή φεστιβάλ που διαρκεί περίπου τρεις εβδομάδες, συντονίζεται και οργανώνεται από εθελοντές προερχόμενους από τον χώρο των τεχνών. Η επιμονή να δίνουν οι Βωβουσιώτες το “παρών”, να ευαισθητοποιούνται για τον τόπο τους και να κινητοποιούνται ενάντια σε σχέδια επέμβασης στο φυσικό περιβάλλον μέχρι στιγμής φαίνεται ότι εμποδίζει την υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής φράγματος, αλλά δεν έχει καταφέρει να τα “αποσύρει”. “Για αυτό και το φεστιβάλ Βωβούσας συνεχίζεται μετά από τόσα χρόνια (...), πρέπει να υπάρχει κόσμος να διεκδικήσει τους πόρους”, δήλωσε ο Καμίλο Νόλλας (2025). Παρότι ο διοργανωτής ομολογεί ότι δεν γνωρίζει πώς θα εξελιχθεί το φεστιβάλ στο μέλλον όσον αφορά στην προετοιμασία, το μέγεθος και τους χώρους πραγματοποίησης, είναι σίγουρος ότι δεν πρόκειται να σταματήσει σύντομα λόγω του περιβαλλοντικού του σκοπού.

5.1.3.2. Οι δυσκολίες κατά τη διοργάνωση και η στάση της τοπικής κοινωνίας στις δράσεις

Η ανταπόκριση στις πρώτες δράσεις και, μετέπειτα, στο φεστιβάλ ήταν από την αρχή ως επί το πλείστον θετική. Ο Καμίλο Νόλλας (2025), βέβαια, θυμάται πως κάποιοι Βωβουσιώτες πίστευαν ότι εκμεταλλεύεται το όνομα του χωριού προς οικονομικό όφελος. Στην πραγματικότητα, ο ίδιος επεσήμανε ότι η διαχείριση των οικονομικών ήταν μία από τις βασικές δυσκολίες κατά την διοργάνωση του φεστιβάλ, καθώς, παρά την παρουσία αρκετών χορηγών, τα προσφερόμενα χρήματα δεν επαρκούσαν για την κάλυψη όλων των εξόδων. Η εργασία και η οικονομική συμβολή από την πλευρά της διοργάνωσης, και η δημιουργία αναμνηστικών προς πώληση στους επισκέπτες, ήταν απαραίτητη για την ανάπτυξη του φεστιβάλ. Ο Καμίλο Νόλλας (2025) διαπιστώνει, επιπροσθέτως, ότι παραμένει μια μειοψηφία που αντιδρά στο φεστιβάλ ισχυριζόμενη ότι ενοχλείται από τους επισκέπτες, γεγονός που επιβεβαιώνει η Ζωή Κούσκου (2025). Η πλειοψηφία των Βωβουσιωτών είναι ευχαριστημένη λόγω της διαφήμισης του χωριού που έγινε μέσα από το φεστιβάλ, της επισκεψιμότητας, όχι μόνο κατά τη διάρκεια των ημερών του φεστιβάλ, αλλά και την χειμερινή περίοδο, και του συνεπαγόμενου οικονομικού αντίκτυπου για τις τοπικές επιχειρήσεις (Ζωή Κούσκου, 2024). Η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, άλλωστε, είναι από τις επιδράσεις του δημιουργικού τουρισμού που είχε εντοπίσει η Graf (2019), και η υποστήριξη των τοπικών επιχειρήσεων είχε επισημανθεί από τους Long and Lane (2000) και Stojanović και Đenadić (2020) στο πλαίσιο του τουρισμού υπαίθρου. Μετά από περίπου δώδεκα χρόνια (2013-2025), το φεστιβάλ έχει καταστεί θεσμός στην περιοχή, αφού υπάρχει

έντονη προσδοκία από τη μεριά των κατοίκων και των αποδήμων κάθε χρονιά (Ηλίας Κίτσιος, 2025).

Όσον αφορά στην εμπλοκή των ντόπιων στο φεστιβάλ, ο Καμίλο Νόλλας (2025) διαπιστώνει πως η συμβολή τους προκύπτει αυθόρμητα, όχι ως “προϊόν” κάποιας τυπικής συλλογικής προσπάθειας. Πλέον, οι περισσότερες εργασίες για τις ανάγκες της διοργάνωσης εκτελούνται από επαγγελματίες του τόπου επί πληρωμή. Ο πολιτιστικός σύλλογος βοηθά έμπρακτα στην προετοιμασία με την παραχώρηση της αίθουσάς του για την πραγματοποίηση προβολών και εργαστηρίων (Ζωή Κούσκου, 2025). Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία Βωβουσιώτες βοηθούν στη διεκπεραίωση κάποιων δραστηριοτήτων, όπως την μεταφορά των πεζοπόρων με οχήματα, τη συνοδεία και ξενάγηση στο δάσος, αλλά και το άνοιγμα του φύλλου στο εργαστήριο πίτας. Αντίθετα, οι νέοι δεν συμμετέχουν τόσο ενεργά στις δράσεις, αλλά παρακολουθούν ορισμένες από αυτές (Καμίλο Νόλλας, 2025). Διευκρινίζεται, ακόμη, ότι ο Δήμος φροντίζει για τον εξωραϊσμό και τον καθαρισμό του χωριού, και η Περιφέρεια για τη βελτίωση και ασφάλεια του οδικού δικτύου, πριν ξεκινήσει το φεστιβάλ (Καμίλο Νόλλας, 2025· Ηλίας Κίτσιος, 2025), ενώ οι τοπικές επιχειρήσεις είναι κατάλληλα προετοιμασμένες για την υποδοχή των επισκεπτών (Ηλίας Κίτσιος, 2025).

5.1.3.3. Η σχέση του φεστιβάλ με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των συνεντεύξεων και των ανά τα χρόνια προγραμμάτων του Φεστιβάλ Βωβούσας αναρτημένων στην εφημερίδα Αώος (2015-2019), οι δράσεις του φεστιβάλ εμπλέκουν στοιχεία του ορεινού τρόπου ζωής και της πολιτιστικής κληρονομιάς της Βωβούσας, με σύγχρονες πρακτικές. Σύμφωνα με τον Ηλία Κίτσιο (2025), η τοπική κληρονομιά επηρεάζει πολύ τις δράσεις. Ο Καμίλο Νόλλας (2025) εξηγεί ότι η τέχνη που παράγεται στη Βωβούσα αφορά στα βουνά, και ιδίως στην ίδια τη Βωβούσα, μέσα από τη δημιουργία ντοκιμαντέρ βασισμένων στις προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων, πορτρέτων κατοίκων και φωτογραφιών τοπίου. Η συνομιλία με τη Ζωή Κούσκου (2025) δείχνει ότι και μέλη της τοπικής κοινωνίας αντιλαμβάνονται με αυτόν τον τρόπο τις δράσεις. Στοιχεία του παλιού τρόπου ζωής και της ιστορίας της Βωβούσας εμπεριέχονται σε πολλές δράσεις, όπως την ομιλία για τα παλιά επαγγέλματα της περιοχής, και το εργαστήριο σχεδιασμού ξύλου. Ωστόσο, διευκρινίζεται ότι δεν έχουν όλα τα δρώμενα σχέση με τον τοπικό πολιτισμό (Ζωή

Κούσκου, 2025), όπως οι μουσικές εκδηλώσεις “πειραματικών και σύγχρονων ήχων” (Εφημερίδα Αώος, 2015-2019).

Εικόνα 5: Μουσείο Υδροκίνησης: Από την πολυμεσική έκθεση Πλάι στο Ποτάμι, από τις Πηνελόπη Θωμαΐδη (φωτογραφία) και Νατάσσα Μπλάτσιου, σε επιμέλεια Βαγγέλη Ιωακειμίδη, σε συνδιοργάνωση με το MedINA (Mediterranean Institute for Nature and Anthropos), Ιούλιος-Αύγουστος 2023 (Penelope Thomaidi / Hans Lucas/ Vovousa Festival © 2025).

5.1.3.4. Ο αντίκτυπος του φεστιβάλ στο χωριό και τους κατοίκους

Η Ζωή Κούσκου (2025) σχολιάζει ότι η συμμετοχή σε δράσεις που δεν έχουν σχέση με την τοπική κληρονομιά, επιτρέπει μία “πολιτισμική ανταλλαγή”, η οποία δεν θα ήταν δυνατή αλλιώς, αφού τα περισσότερα πολιτιστικά δρώμενα έχουν συσσωρευτεί στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας και κυρίως την Αθήνα, όπως άλλωστε έχει διαπιστώσει ο Florida (2002). Πιθανώς η ανταλλαγή αυτή συμβάλλει και στην αύξηση του πολιτιστικού κεφαλαίου των συμμετεχόντων, όπως έχει διαπιστωθεί ότι συμβαίνει στους κατοίκους περιοχών που παρουσιάζουν δράσεις δημιουργικού τουρισμού (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Sepehrnya, 2015, στο Einali et al, 2019). Σύμφωνα με τη Ζωή Κούσκου (2025), πριν το φεστιβάλ, το χωριό δεν είχε τόσο τουριστική κίνηση. Με αφορμή το φεστιβάλ, επισκέπτονται τη Βωβούσα άτομα από όλα τα χωριά του Ανατολικού Ζαγορίου, αλλά και από μακριά εμπνευσμένα από τον περιβαλλοντικό σκοπό του, άτομα που ενδιαφέρονται και αγαπούν τον ορεινό πολιτισμό (Καμίλο Νόλλας, 2025· Ηλίας Κίτσιος, 2025) και άτομα των γραμμάτων και των τεχνών (Ζωή Κούσκου, 2025).

5.1.3.5. “Θέλουμε ένα χωριό να ζει, όχι ένα κουκλόσπιτο.”

Η διοργάνωση επιθυμεί να συνεχίσουν να συμμετέχουν στις δράσεις άτομα τέτοιων υποβάθρων που ταξιδεύουν στα βουνά συνειδητά, και όχι όσοι ταξιδεύουν σε ορεινές περιοχές λόγω της τάσης, χωρίς να αντιλαμβάνονται την αξία του ορεινού πολιτισμού. “Τα βουνά δεν είναι μόδα”, δηλώνει ο Καμίλο Νόλλας (2025). Προς τον σκοπό αυτό και στην προσπάθεια να παραμείνει μικρό σε κλίμακα και βιώσιμο το φεστιβάλ, δεν γίνεται διαφήμιση. Η επιδίωξη αυτή είναι μια συνειδητή απόφαση των διοργανωτών, που βασίζεται στην επίγνωση των ζητημάτων που συνεπάγεται ένας μεγαλύτερος αριθμός επισκεπτών, όπως τη διαχείριση των απορριμμάτων, το παρκάρισμα, το καυσαέριο. Βασίζεται και στην επιθυμία τους να ικανοποιήσουν μια μερίδα Βωβουσιωτών που δυσανασχετεί με τους πολυάριθμους επισκέπτες. Η διοργάνωση, ακόμη, επιλέγει τα σχήματα των ατόμων που θα συντονίσουν τις δράσεις να ταξιδεύουν στη Βωβούσα ομαδικά και να διαμένουν στο ίδιο κατάλυμα, ώστε να επιτυγχάνεται καλή οικονομική διαχείριση (Καμίλο Νόλλας, 2025).

Το γεγονός ότι τόσα χρόνια μετά, το φεστιβάλ είναι μικρό σε κλίμακα επιβεβαιώνει την άποψη του Russo (2002, στο Richards, 2016) ότι ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να παραμείνει περιορισμένος σε έκταση και διακριτός από τον μαζικό πολιτιστικό τουρισμό. Χάρη στο μικρό μέγεθος του φεστιβάλ, οι συμμετέχοντες στη συνέντευξη (2025) πιστεύουν ότι το χωριό μπόρεσε να διατηρήσει τον φιλόξενο χαρακτήρα του, κάτι που χάνεται στα υπόλοιπα ζαγοροχώρια που είναι “σαν κουκλόσπιτα”, λόγω της τουριστικής ανάπτυξής τους. Ακόμη, ο περιορισμένος αριθμός επισκεπτών επιτρέπει και την ελευθερία και άνεση των ντόπιων και ιδίως των παιδιών να κυκλοφορήσουν στο χωριό χωρίς φόβο (Ζωή Κούσκου, 2025).

Η περίπτωση του φεστιβάλ Βωβούσας αναδεικνύει την δυνατότητα σύζευξης του περιβάλλοντος με τις τέχνες για την ανάπτυξη ενός ορεινού χωριού. Η πολιτιστική κληρονομιά και η τέχνη που εμπνέεται από αυτή μπορούν να καλέσουν ανθρώπους στα βουνά και να λειτουργήσουν ως μέσα για την ευαισθητοποίηση σχετικά με το περιβάλλον δημιουργώντας μια κοινότητα πολιτών με παρόμοιες αγωνίες και προάγοντας τη βιωσιμότητα.

5.2. Φανάρι Καρδίτσας – Το καλλιτεχνικό πρότζεκτ Nowstalgism

Εικόνα 6: Το Φανάρι: κάτω αριστερά είναι το γυμνάσιο, πάνω ψηλά το Κάστρο και κάτω δεξιά το Δημοτικό Σχολείο (Δήμος Μουζακίου, n.d.).

5.2.1. Το χωριό

5.2.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία, πληθυσμός, υπηρεσίες και επιχειρήσεις

Το Φανάρι είναι ένα ημιορεινό χωριό στη Δημοτική Ενότητα Ιθώμης του Δήμου Μουζακίου, στον Νομό Καρδίτσας, σε υψόμετρο 350 μέτρων στα Θεσσαλικά Άγραφα. Απέχει 14 χιλιόμετρα από το Μουζάκι, έδρα του ομώνυμου Δήμου, 15 χιλιόμετρα από την πόλη της Καρδίτσας και 20 από τα Τρίκαλα (Regional Section of Karditsa, 2017), ενώ είναι προσβάσιμο με Ι.Χ. και με το ΚΤΕΛ καθημερινά (Υπεραστικό ΚΤΕΛ Καρδίτσας, 2025). Σύμφωνα με την απογραφή του 2021, το Φανάρι έχει 502 κατοίκους (Νέος Αγών, 2024). Ωστόσο, όπως αποκάλυψαν οι πληροφορητές (2025), ο πραγματικός αριθμός είναι αρκετά μικρότερος, αλλά όχι γνωστός, με την πλειοψηφία των κατοίκων να είναι ηλικιωμένοι. Οι νεότεροι ασχολούνται κυρίως με την αγροτική παραγωγή, ενώ παλαιότερα ασχολούνταν με την οινοποιία, την γεωργία, την κτηνοτροφία και την αγγειοπλαστική (Δήμος Μουζακίου, n.d.) Από τις συζητήσεις με μέλη της τοπικής κοινωνίας (2025) αποκαλύφθηκε ότι τα τελευταία χρόνια, αφού έπαυσε η λειτουργία των σχολείων στο χωριό, πολλές οικογένειες μετακόμισαν σε κοντινά αστικά κέντρα. Όλοι όσοι έχουν φύγει και όσοι κατάγονται από το Φανάρι, επιστρέφουν σε αυτό την περίοδο των γιορτών και στις διακοπές.

Μέχρι και τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, το Φανάρι ήταν κεφαλοχώρι, με τεράστια αγορά, και το κέντρο της εκπαίδευσης καθώς φιλοξενούσε μαθητές από τα γειτονικά χωριά (Τραυλός, 2002). Οι πληροφορητές (2025) θυμούνται ότι είχε ταχυδρομείο, αγροτικές φυλακές, πολιτοφυλακή, ειρηνοδικείο, ΟΤΕ, στάση τρένου και μερικά χρόνια πριν για τρεις μόνο χρονιές

λειτουργήσε ένα πειραματικό γυμνάσιο. Σήμερα, λειτουργούν ένα φαρμακείο, ένας φούρνος, μερικά καφεενία και μία καφετέρια. Σύμφωνα με την Τζένη Βούλγαρη (2025), ο μικρός αριθμός επιχειρήσεων εστίασης αποτελεί τροχοπέδη στη συγκράτηση επισκεπτών για περισσότερες ώρες και κατ' επέκταση στην ανάπτυξη του χωριού. Αναφορικά με τα τουριστικά καταλύματα, υπάρχουν δύο κατοικίες σε πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης. Γενικά, τα τελευταία χρόνια, έχουν αυξηθεί τέτοιου είδους καταλύματα και στις υπόλοιπες κοινότητες του Δήμου Μουζακίου, όπως εξηγεί η Φανή Δασκάλου (2025). Η λειτουργία του θεματικού πάρκου “Μύλος των Ξωτικών” στα Τρίκαλα, την περίοδο των Χριστουγέννων, δημιουργεί επενδυτικές ευκαιρίες και για τους κατοίκους της περιοχής του Μουζακίου.

5.2.1.2. Η πολιτιστική κληρονομιά των χωριών του Μουζακίου

Αναφορικά με την πολιτιστική κληρονομιάς της περιοχής, στον Δήμο Μουζακίου, υπάρχουν πολλές εκκλησίες, μοναστήρια και αρχαιολογικά ευρήματα. Διασώζονται λίγα γεφύρια (Δήμος Μουζακίου, n.d.), ενώ αρκετά χάθηκαν με το “πέρασμα” των καταστροφικών πλημμυρών τον Σεπτέμβριο του 2020 και του 2023. Σύμφωνα με τη Φανή Δασκάλου (2025), στα περισσότερα χωριά του Δήμου Μουζακίου, δεν παρατηρείται κάποιο ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στυλ. Από τα πέτρινα σπίτια που διασώθηκαν από τις εχθροπραξίες των Γερμανών στη διάρκεια της Κατοχής, πολλά ανακαινίστηκαν και λίγα διατήρησαν την πέτρινη όψη τους. Σε ορισμένα χωριά, όμως, στην Δημοτική Ενότητα Ιθώμης κυρίως, τα περισσότερα πέτρινα κτίρια έχουν διασωθεί και συνολικά η εικόνα είναι πιο γραφική.

Όπως προκύπτει από τη συζήτηση με τη Φανή Δασκάλου (2025), η άυλη κληρονομιά συγκροτείται από τα πολυάριθμα έθιμα στα χωριά της περιοχής. Στα πεδινά χωριά η πλειοψηφία των κατοίκων είναι Καραγκούνηδες, ενώ στα ορεινά και ημιορεινά χωριά δεν υπάρχει κάποια διακριτή εθνοτική ή πολιτιστική ταυτότητα. Οι σύλλογοι πολιτιστικού και λαογραφικού ενδιαφέροντος έχουν δημιουργήσει επισκέψιμες λαογραφικές συλλογές και αναβιώνουν έθιμα, όπως του θερισμού και της πατινάδας. Σε χωριά σε κοντινή απόσταση από το Φανάρι, υπάρχουν λαογραφικά, ιστορικά μουσεία και πινακοθήκες (Regional Section of Karditsa, 2017· Δήμος Μουζακίου, n.d.). Άλλες πολιτιστικές δράσεις στην περιοχή είναι οι θρησκευτικές εμποροπανηγύρεις, οι θεατρικές παραστάσεις, τα Μουζάκεια, αφιερωμένα στην τοπική μουσικοχορευτική παράδοση, και τα Καραϊσκάκεια. Τα τελευταία αποτελούν μια εορτή προς τιμήν του Γεωργίου Καραϊσκάκη, που γεννήθηκε στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας (Δήμος Μουζακίου, n.d.), κατά τη διάρκεια της οποίας φιλοξενούνται ξένα μουσικοχορευτικά γκρουπ στα χωριά.

5.2.1.3. “Το Φανάρι είναι σαν καστροπολιτεία και ξεχωρίζει από τα διπλανά χωριά.”

Η πορεία του Φαναρίου στον χρόνο επηρεάζεται από τη γεωγραφική του θέση (Regional Section of Karditsa, 2017). Σύμφωνα με τους πληροφορητές (2025), εμφανίζει πλούσια ιστορία, ειδικά σε σχέση με άλλα χωριά της περιοχής. Η Τζένη Βούλγαρη (2025), στη διάρκεια της συνομιλίας μας, αναρωτήθηκε “*Τέτοια ιστορία, πού αλλού να την βρεις;*”. Στα αρχαία χρόνια, στο Φανάρι υπήρχε η ακρόπολη της προ-ομηρικής οχυρής πόλεως-κράτους, όπου κατοικούσε η “κλωμακόεσσα” Ιθώμη, η οποία πήρε μέρος στον Τρωικό Πόλεμο. Αρχαιολογικά ευρήματα έχουν εντοπιστεί και σε άλλες τοποθεσίες στο Φανάρι. Την βυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, περίπου στην ίδια θέση με την αρχαία ακρόπολη, κτίστηκε κάστρο το οποίο ήταν έδρα επισκοπής και ορμητήριο των Τούρκων από τον 14ο έως τον 15ο αιώνα (Δήμος Μουζακίου, n.d.· Σδρόλια, n.d.). Η σχέση των Φαναριωτών με το κάστρο είναι ιδιαίτερη, με αρκετούς να αποφεύγουν να συζητήσουν σχετικά και με την τουρκοκρατία, όπως αποκαλύπτουν οι εμπνευστές του πρότζεκτ Nowstalgism (2025). Μετά το 1881, όποτε η Θεσσαλία και το Φανάρι εντάχθηκαν στο νέο ελληνικό κράτος, οι Φαναριώτες κατέστρεψαν το κάστρο και από τις πέτρες του οικοδόμησαν πολλές κατοικίες, ακόμη και το κτίριο που στεγάζει την Εθνική Τράπεζα στην Καρδίτσα. Στα τέλη του 20ου αιώνα, στο πλαίσιο ευρωπαϊκού προγράμματος το κάστρο αναστηλώθηκε (Σδρόλια, n.d.) και συχνά φιλοξενεί εκδηλώσεις, όπως χορευτικά και μουσικά δρώμενα (Δήμος Μουζακίου, n.d.).

Χάρη στο κάστρο, που στέκει σε σημείο με καλή ορατότητα, τον τρόπο με τον οποίο είναι χτισμένα τα σπίτια και τα γραφικά του στενά του (Τραυλός, 2002), “*το Φανάρι είναι σαν καστροπολιτεία και ξεχωρίζει από τα διπλανά χωριά*”, όπως περιγράφει η Φανή Δασκάλου, (2025). Ξεχωρίζει, ακόμη, το δημοτικό σχολείο του Φαναρίου, το οποίο έχει χαρακτηριστεί μνημείο νεότερης εποχής (Υπουργείο Αθλητισμού και Πολιτισμού, 2012). Το πειραματικό γυμνάσιο, ωστόσο, δεν συνάδει με το τοπικό αρχιτεκτονικό στυλ, και τα μέλη της τοπικής κοινωνίας (2025) το αποκαλούν “έκτρωμα”. Μέσα στο χωριό, υπάρχουν περισσότερες από δέκα πολύ παλιές μικρές εκκλησίες. Η πιο σημαντική είναι μία μεγαλύτερη, ο Ι.Ν. Αγίου Σεραφείμ, στο σημείο όπου μαρτύρησε ο Άγιος το 1601 στην είσοδο του χωριού, (Δήμος Μουζακίου, n.d.). Σύμφωνα με την Τζένη Βούλγαρη (2025), η εκκλησία αποτελεί πόλο έλξης πολλών επισκεπτών στο πλαίσιο θρησκευτικού τουρισμού.

Εικόνα 7: Άποψη του Φαναρίου από το Δημοτικό Σχολείο. Πάνω αριστερά, ανάμεσα από τα κυπαρίσσια, φαίνεται το Κάστρο, Αύγουστος 2025 (Προσωπικό Αρχείο, 2025).

5.2.1.4. Ο τρόπος ζωής των Φαναριωτών

Σχετικά με την άυλη κληρονομιά του Φαναρίου, ξεχωρίζουν οι γνώσεις και οι δεξιότητες σχετικά με τον πηλό. Η ταυτότητα των Φαναριωτών είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αγγειοπλαστική, την δημιουργία τσουκαλιών, κάτι για το οποίο είναι πολύ περήφανοι και φημίζονται στην περιοχή. Χαρακτηριστικό, άλλωστε, είναι το υποκοριστικό “τσουκαλάδες” για όσους κατάγονται από το Φανάρι (Regional Section of Karditsa, 2017· Δήμος Μουζακίου, n.d., Μυλωνάς, 2022). Αντικείμενα και φωτογραφίες για τον τρόπο ζωής των Φαναριωτών βρίσκονται στο λαογραφικό μουσείο Φαναρίου (Δήμος Μουζακίου, n.d.). Όπως εξηγεί η Τζένη Βούλγαρη (2025), σχολεία από την Θεσσαλία επισκέπτονται το Φανάρι, στο πλαίσιο ημερήσιων εξορμήσεων, για να ξεναγηθούν στον Ι.Ν. Αγίου Σεραφείμ, το λαογραφικό μουσείο και το κάστρο. Δεν περιηγούνται, όμως, στο υπόλοιπο χωριό, αφού και τα τρία αυτά αξιοθέατα βρίσκονται σχεδόν περιμετρικά του οικισμού.

Οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις (2025) περιγράφουν τους κατοίκους του Φαναρίου ως πολύ ενεργούς στα κοινά και διανοούμενους. Στο παρελθόν, ευαισθητοποιούσαν τον κόσμο σχετικά με το κοινωνικό γίγνεσθαι και είχαν έντονη συλλογική δράση, όπως μέσα από τον σύλλογο βιβλιοθήκης. Σήμερα, ο πολιτιστικός σύλλογος “Το Κάστρο” διοργανώνει δράσεις κυρίως

περιόδους εορτών, όπως κούλουμα και πανηγύρι. Παλαιότερα δημιούργησε και ένα μουσείο φωτογραφίας, το οποίο, όμως, έχει εγκαταλειφθεί. Πρόσφατα, ξεκίνησε τη δράση του και ο σύλλογος Δαλίρρειος, με αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Πραγματοποιούνται, επίσης, εθελοντικά από μέλος της κοινότητας μαθήματα φιλοσοφίας, στο πλαίσιο του “Φιλοσοφικού Σχολείου Φαναρίου”. Τέλος, οι Φαναριώτες είναι οργανωμένοι και στην Αθήνα μέσα από τον Σύλλογο Φαναριωτών Αθήνας.

Σε όλο αυτό το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, λαμβάνει χώρα το καλλιτεχνικό πρότζεκτ Nowstalgism, η παρουσίαση του οποίου, σε συνδυασμό με την ανάλυση των συνεντεύξεων ακολουθεί παρακάτω.

5.2.2. Το πρότζεκτ

Εικόνα 8: Δημοτικό σχολείο Φαναρίου: Το έργο του Fenok, “Μια δασκάλα μου είχε πει πως δεν μπορείς να ζήσεις από αυτό, μα δεν σκέφτηκε ποτέ πώς είναι να ζεις χωρίς αυτό!”, Αύγουστος 2024 (Προσωπικό Αρχείο, 2024).

Εικόνα 9: Παντοπωλείον Α. Ν. Μπακατσιά. Το έργο του Ιωάννη Μαρκάκη, ΠΑΝΤΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΕΧΝΗΣ “Τα πάντα και τίποτα”, Αύγουστος 2024 (Προσωπικό Αρχείο, 2024).

Το πρότζεκτ Nowstalgism λαμβάνει χώρα τις πρώτες μέρες του Αυγούστου στο Φανάρι Καρδίτσας, από το 2022 (ομάδα Nowstalgism), και έχει αποσπάσει το χρυσό βραβείο στην κατηγορία “Πολιτιστικά – Γαστρονομικά Φεστιβάλ και Εκθέσεις” στα Tourism Awards (Δήμος Μουζακίου, n.d.). Η ονομασία του, αποτέλεσμα της σύνθεσης της αγγλικής λέξης “now” που σημαίνει “τώρα” και της ελληνικής “νοσταλγία”, μαρτυρά την αναζήτηση μιας σύνδεσης μεταξύ του παρόντος με το παρελθόν με μια εναλλακτική προσέγγιση και νοσταλγική διάθεση για μια εποχή που οι διοργανωτές δεν έχουν ζήσει (ομάδα Nowstalgism, 2025). “Η λέξη νοσταλγία μας ακούμπησε την ψυχή”, εξέφρασε ο Βασίλης Βάιος (2025).

Ξεκίνησε ως μια έκθεση φωτογραφίας, το 2022, σε ένα παλιό, κλειστό καφενείο στην κεντρική αγορά του χωριού. Την επόμενη χρονιά, με το σύνθημα “ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΤΕ ΣΤΟ ΦΑΝΑΡΙ”, η εμβέλεια του πρότζεκτ άγγιξε εννέα καταστήματα στον ίδιο δρόμο, παντοπωλεία, καφενεία, κουρείο, σιδηρουργείο, τσαγκαράδικο, υφαντουργείο. Άνοιξαν ξανά μετά από χρόνια για να φιλοξενήσουν έργα καλλιτεχνών, οποίοι έμειναν στο Φανάρι και δημιούργησαν εμπνευσμένοι από την τοπική ιστορία και κληρονομιά. Το 2024, στο σύνθημα προστέθηκε η φράση “ΕΝΑ ΣΧΟΛ(Ε)ΙΟ ΝΟΣΤΑΛΓΙΑΣ”, αφού κύριος χώρος των εκθέσεων και των παράλληλων δράσεων ήταν το δημοτικό σχολείο Φαναρίου. Το 2025 (“ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΤΕ ΣΤΟ ΦΑΝΑΡΙ”), ένα συνονθύλευμα πολιτιστικών και βιωματικών δράσεων έλαβε χώρα στο σχολείο, σε ορισμένα κλειστά καταστήματα της αγοράς και σε μερικές ακόμη τοποθεσίες στο χωριό, όπως την αυλή ενός σπιτιού και το παλαιό γυμνάσιο-λύκειο (ομάδα Nowstalgism, 2025).

Οι παράλληλες δράσεις που διοργανώνονται σε συνεργασία με καλλιτέχνες, τοπικούς συλλόγους ή εθελοντικές ομάδες είναι ξεναγήσεις στους χώρους των εκθέσεων, συναυλίες και πανηγύρια με μουσικούς και μπάντες που ενσωματώνουν παραδοσιακά στοιχεία και όργανα στην μουσική τους, θεατρικές παραστάσεις και προβολές ταινιών σχετικά με την ζωή στην ύπαιθρο, αλλά και δημιουργικά εργαστήρια, όπως πηλού, κεντητικής, πίτας, ανταμώματα μαθητών και εκπαιδευτικών του Φαναρίου και αναβιώσεις παλαιών εθίμων (ομάδα Nowstalgism, 2025).

5.2.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων

Για την απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα μέσα από την εξέταση του καλλιτεχνικού πρότζεκτ Nowstalgism, διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με την ομάδα Nowstalgism, που αποτελείται από τους Βασίλη Βάιο και Θωμά Καλλιάρια (καλλιτεχνικό όνομα: Fenok), εμπνευστές του πρότζεκτ Nowstalgism και ιδρυτές της ΑΜΚΕ Nowstos, με την Τζένη Βούλγαρη, μέλος του πενταμελούς συμβουλίου του πολιτιστικού συλλόγου Φαναρίου “Το Κάστρο”, και την Φανή Δασκάλου, πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Μουζακίου, πρόεδρο του πολιτιστικού συλλόγου γυναικών Μουζακίου και έφορο της ένωσης πολιτιστικών συλλόγων του νομού Καρδίτσας. Στις υποενότητες αυτές αναλύονται οι συνεντεύξεις και συσχετίζονται ορισμένα αποσπάσματα με τη βιβλιογραφία.

5.2.3.1. Τα κίνητρα για τη δημιουργία του πρότζεκτ

Εμπνευστές και διοργανωτές του πρότζεκτ Nowstalgism είναι δύο νέοι, οι οποίοι όπως εξηγούν, επιθυμούσαν να δημιουργήσουν κάτι στον τόπο τους ή κοντά σε αυτόν. Ο Βασίλης Βάιος από το Μουζάκι Καρδίτσας, απόφοιτος του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, λάτρης της τέχνης και της μόδας, και ο Θωμάς Καλλιάρης από τη Μαγουλίτσα Καρδίτσας, απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών, εικαστικός και επιμελητής, αποτελούν τους διοργανωτές του καλλιτεχνικού πρότζεκτ Nowstalgism και τους ιδρυτές της ΑΜΚΕ NOWSTOS. Η κοινή τους αγάπη για τον τόπο τους και την τέχνη, τους ώθησε να αναζητήσουν τρόπους μέσα από τους οποίους θα μπορούσαν να εκφραστούν, να δημιουργήσουν κάτι από τον ίδιο τον τόπο για τον τόπο, και να προβάλλουν όλα όσα έχει ο τόπος να δείξει, βασισμένοι “στις γιαγιάδες και στους παππούδες”, οι οποίοι στιγμάτισαν τις παιδικές τους αναμνήσεις (ομάδα Nowstalgism, 2025).

“Το χωριό είναι τα 18 (σου) χρόνια, η παιδική σου ανάμνηση, οι παιδικές σου εικόνες, είναι η ταυτότητά σου. Σοφά κάποιος πρέπει να το καλλιεργήσει, γιατί από εκεί είναι η πηγή έμπνευσής του.”
-Βασίλης Βάιος, 2025

“Μας ένοιαζε το χωριό, γιατί και αυτά ήταν τα προσωπικά βιώματα και των δυο μας.”
- Θωμάς Καλλιάρης, 2025

Το Φανάρι επιλέχθηκε ως τόπος υλοποίησης της ιδέας μετά από πρόταση από μέλος της κοινότητας του Φαναρίου. Με το ίδιο το Φανάρι, δεν είχαν ιδιαίτερες σχέσεις, πέρα από μερικές βόλτες στο Κάστρο και στο καφέ δίπλα σε αυτό. Οι ίδιοι λένε πως δεν ξέρανε πραγματικά το Φανάρι, δεν το είχαν περπατήσει, δεν γνωρίζανε την ιστορία του. Μέσα από το πρότζεκτ, ανακαλύπτουν συνεχώς πτυχές της καθημερινής ζωής και της ταυτότητας των Φαναριωτών που δεν γνώριζαν (ομάδα Nowstalgism, 2025).

5.2.3.2. “Οι ηθοποιοί και οι ιστορίες είναι αληθινοί άνθρωποι.”

Η σχέση με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά και η εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας εντοπίζονται στη βάση του ίδιου του πρότζεκτ. Η ομάδα Nowstalgism (2025) βασίζεται στις προφορικές μαρτυρίες και ιστορίες των κατοίκων, στην ταυτότητα του χωριού, για να δημιουργήσουν τέχνη και να διοργανώσουν παράλληλες δράσεις. Η συσχέτιση του δημιουργικού τουρισμού με τον τουρισμό που βασίζεται στην κοινότητα είναι ξεκάθαρη (Duxbury and Richards, 2019· Emmendoerfer, 2019). Οι προφορικές μαρτυρίες ως εργαλείο εκμάθησης για την τοπική ιστορία και κληρονομιά σήμανε και δυσκολίες σχετικά με την ακρίβεια των γεγονότων, καθώς η μνήμη φθίνει με την ηλικία (ομάδα Nowstalgism, 2025).

Οι αναβιώσεις εθίμων, τα εικαστικά δρώμενα, οι συναυλίες, τα πανηγύρια, οι θεατρικές παραστάσεις, σχετίζονται άμεσα με την πολιτιστική κληρονομιά του Φαναρίου, τον παλιό τρόπο ζωής, το κοινωνικό γίνεσθαι (ομάδα Nowstalgism, 2025· Τζένη Βούλγαρη, 2025· Φανή Δασκάλου, 2025). Για τη Τζένη Βούλγαρη (2025), πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι, με τα εργαστήρια κεραμικής, έχουν ενσωματώσει την τέχνη των τσουκαλάδων. Εξάλλου, αυτό το στοιχείο της κληρονομιάς των Φαναριωτών τους ξεχωρίζει από τα άλλα χωριά της περιοχής. Η ενσωμάτωσή του στις δραστηριότητες του πρότζεκτ συνάδει με την σύσταση των Duxbury και Richards (2019), η θεματολογία των δράσεων να τονίζει τον ειδικό χαρακτήρα του τόπου. Ακόμη, τα έργα που παρήχθησαν στο πλαίσιο των εργαστηρίων χαρίστηκαν ως δωρεές στο λαογραφικό μουσείο Φαναρίου (ομάδα Nowstalgism, 2025).

“Αναδεικνύουν τον πολιτισμό και την παράδοση.

Πολιτισμός είναι και αυτό. Έχουμε και εδώ. Δείξανε

ότι υπάρχει και παράδοση διαφορετική.”

-Τζένη Βούλγαρη, 2025

Η τοπική κοινωνία εμπλέκεται και με άλλους τρόπους. Ικανοποιούνται οι επιθυμίες των μελών της, που μπορεί να εκφράζουν το ενδιαφέρον, για παράδειγμα, για περισσότερα εργαστήρια και συχνότερες μουσικές βραδιές (ομάδα Nowstalgism, 2025). Επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο κοινωνική βιωσιμότητα, όπως προτρέπουν και οι Tan και Tan (2019) για την αξιοποίηση των συμβουλών των επισκεπτών. Η ομάδα, ακόμη, συνεργάζεται με φορείς κοινωνικού ενδιαφέροντος που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και τοπικούς καλλιτέχνες (ομάδα Nowstalgism, 2025). Η εμπλοκή, εξάλλου, ντόπιων στον σχεδιασμό, την υλοποίηση και τη

διαχείριση του δημιουργικού τουρισμού είναι καθοριστική για την επιτυχία τους (McGehee and Kim, 2004, στο Matetskaya et al, 2019).

5.3.2.3. Οι δυσκολίες στα πρώτα βήματα

Κατά τη διάρκεια προετοιμασίας του πρότζεκτ, οι διοργανωτές αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες. Οι ελλειπείς οικονομικοί πόροι ήταν μία από αυτές, για την αντιμετώπιση της οποίας η συζήτηση και δικτύωση προς αναζήτηση συνεργασίας με τοπικές επιχειρήσεις ήταν το κλειδί (ομάδα Nowstalgism, 2025). Η αξία της συνεργασίας στο πλαίσιο ανάπτυξης δημιουργικών δραστηριοτήτων στην ύπαιθρο έχει τονιστεί πολλάκις στη βιβλιογραφία (McGehee and Kim, 2004, στο Matetskaya et al, 2019· Nice and Sydnor, 2015· Li et al, 2019· Tan and Tan, 2019). Η δική τους σωματική εργασία, όμως, ήταν αναπόσπαστο κομμάτι για την υλοποίηση του πρότζεκτ, τον καθαρισμό των χώρων και το στήσιμο σε αυτούς (ομάδα Nowstalgism, 2025).

Ακόμη, υπήρχε ένα χάσμα επικοινωνίας ανάμεσα στους δημιουργούς αφενός, τους κατοίκους και πιθανούς χορηγούς αφετέρου. Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της έκθεσης το 2022, αρκετοί Φαναριώτες δεν κατανοούσαν την καλλιτεχνική προσέγγιση των διοργανωτών στην τοπική κληρονομιά, δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι τέτοιου είδους εκδηλώσεις θα προσέλκυαν κόσμο, και αναρωτιούνταν ποια θα ήταν τα οφέλη για το χωριό (ομάδα Nowstalgism, 2025· Τζένη Βούλγαρη, 2025). Χάσμα επικοινωνίας υπήρχε και με τους πιθανούς χορηγούς από την ευρύτερη περιοχή, αφού δεν μπορούσαν να αντιληφθούν το όραμα των διοργανωτών (ομάδα Nowstalgism, 2025). Η εμπειρία της ομάδας Nowstalgism αποδεικνύει ότι, πράγματι, η κουλτούρα και οι αντιλήψεις των ντόπιων επηρεάζουν τη θέση τους στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του τόπου τους (Nicely and Sydnor, 2015) και ότι η ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού εξαρτάται και από τη δημιουργικότητα των αποδεκτών (Einali et al, 2019), η έλλειψη της οποίας στάθηκε εμπόδιο στα πρώτα στάδια υλοποίησης του πρότζεκτ.

“Από ένα σημείο και μετά χάνεται ο ρομαντισμός της υπόθεσης. Δεν είναι όλα ρόδινα. Πρέπει να μείνεις σταθερός στην ιδέα και πιστός στο πρότζεκτ.”
-ομάδα Nowstalgism, 2025

5.3.2.4. “Δόθηκε ζωή στο χωριό.”

Τις ημέρες που διεξάγεται το πρότζεκτ Nowstalgism, πολυάριθμοι άνθρωποι από διαφορετικά υπόβαθρα, που ανήκουν ή όχι στον χώρο των τεχνών, επισκέπτονται το Φανάρι (ομάδα Nowstalgism, 2025· Τζένη Βούλγαρη, 2025· Φανή Δασκάλου, 2025). Η πλειοψηφία των επισκεπτών διαμένει μόνιμα στην περιοχή ή επισκέπτεται για διακοπές κοντινά χωριά, δεν ταξιδεύει στην περιοχή με αποκλειστικό κίνητρο την παρακολούθηση και συμμετοχή στις δράσεις του πρότζεκτ. Σε αντίθεση με τους επισκέπτες που υποδέχονταν το μουσείο, ο Ι.Ν. Αγίου Σεραφείμ και το Κάστρο, όσοι επισκέπτονται το Φανάρι με αφορμή το πρότζεκτ, ενδιαφέρονται να κυκλοφορήσουν στο χωριό, στα δρομάκια του και να το γνωρίσουν καλύτερα (ομάδα Nowstalgism, 2025). Έγινε διαφήμιση στο χωριό (Τζένη Βούλγαρη, 2025) και αρκετοί το επισκέπτονται και εκτός του πρότζεκτ (ομάδα Nowstalgism, 2025). Η Τζένη Βούλγαρη (2025) εξήγησε ότι η τεχνογνωσία που κατέχει η ομάδα Nowstalgism κρίνεται καθοριστική για την επιτυχή ανάδειξη του Φαναρίου. Πιθανώς η τεχνογνωσία αυτή προκύπτει από τις συναφείς σπουδές και δημιουργικές απασχολήσεις των διοργανωτών. Τα δημιουργικά άτομα, εξάλλου, παρέχουν τις βάσεις για ένα δημιουργικό προϊόν (Einali et al, 2019).

Εκτός από την επισκεψιμότητα, ο αντίκτυπος του πρότζεκτ Nowstalgism εμφανίζει και άλλες διαστάσεις, και για αυτό η πλειοψηφία των κατοίκων, των συγγενών τους και των αποδήμων στηρίζει τους διοργανωτές και το εγχείρημά τους (ομάδα Nowstalgism, 2025· Τζένη Βούλγαρη, 2025· Φανή Δασκάλου, 2025). Το γεγονός ότι ορισμένες δράσεις απευθύνονται μόνο στα μέλη της τοπικής κοινότητας (Tan and Tan, 2019), στους κατοίκους του Φαναρίου, όσους κατάγονται από αυτό ή όσους πήγαν σχολείο εκεί (ομάδα Nowstalgism, 2025), συμβάλει και στη βιωσιμότητα του χωριού. Οι ηλικιωμένοι αισθάνονται νοσταλγία για το παρελθόν (Tan and Tan, 2019), γιατί υπάρχουν μνήμες και σχέσεις με τον τόπο (ομάδα Nowstalgism, 2025· Φανή Δασκάλου, 2025). Ακόμη και επισκέπτες χωρίς εμπειρίες στο Φανάρι συγκινήθηκαν, καθώς “*οι χώροι που φιλοξενούν τις καλλιτεχνικές παρεμβάσεις είναι σαν ζωντανά μουσεία*” (Φανή Δασκάλου, 2025).

Εικόνα 10: Κουρείον Ε. Ι. Σανίδα, Αύγουστος 2024 (Προσωπικό Αρχείο, 2024).

Προέκυψαν και οικονομικές ωφέλειες στην περιοχή. Δημιουργήθηκε μια θέση εργασίας στην AMKE NOWSTOS (ομάδα Nowstalgism, 2025) και μερικές κατοικίες βραχυχρόνιας μίσθωσης στο χωριό (ομάδα Nowstalgism, 2025· Τζένη Βούλγαρη, 2025). Επιπλέον, οι επιχειρήσεις στον κλάδο της εστίασης στο Φανάρι, αλλά και σε κοντινά χωριά, έχουν αυξημένα έσοδα τις ημέρες διεξαγωγής του πρότζεκτ, ενώ έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον για επιχειρηματική δραστηριοποίηση στο χωριό (Φανή Δασκάλου, 2025). Πράγματι, μέσα από το εγχείρημα της ομάδας Nowstalgism επιβεβαιώνονται οι παρατηρήσεις των Landry (2005), Ohridska-Olson και Ivanov (2010) και Jelinčić' (2021) για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και την προαγωγή της επιχειρηματικότητας και των Dudek-Mańkowska and Grochowski (2019) για την προσέλκυση καταναλωτών και επενδυτών.

5.3.2.5. Το πρότζεκτ ως πηγή έμπνευσης

Οι διοργανωτές δηλώνουν ότι έχουν ακόμη πολλή διάθεση να προσφέρουν και να μεγεθύνουν τον αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία σε βάθος χρόνου (ομάδα Nowstalgism, 2025). Η Φανή Δασκάλου (2025) πιστεύει ότι το πρότζεκτ Nowstalgism μπορεί να φέρει αποτύπωμα παρόμοιο με αυτό του “Μύλου των Ξωτικών” στην ευρύτερη περιοχή. Μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης και για άλλους να δημιουργήσουν με καινοτόμο τρόπο κάτι στον τόπο τους, συμβάλλοντας στην πολιτιστική αναζωογόνηση της περιοχής, όπως συμβαίνει γενικότερα με τις πρωτοβουλίες δημιουργικού τουρισμού (Ohridska-Olson and Ivanov, 2010· Jutamas et al, 2019·

Miettinen et al, 2019· Einali et al, 2019· CREATOUR, 2017, στο Richards and Raymond, 2019· Duxbury et al, 2021). Πιθανότητα το πρότζεκτ να εμπνεύσει και την επιστροφή νέων στα χωριά τους (Φανή Δασκάλου, 2025· Graf, 2019).

Το πρότζεκτ Nowstalgism υπογραμμίζει τις δυνατότητες ανάπτυξης ενός χωριού μέσα από την αξιοποίηση της άυλης κληρονομιάς, των κατοίκων και των αναμνήσεών τους. Δείχνει, ότι η τοπική ιστορία και η συλλογική μνήμη μπορούν να αποτελέσουν πόλους έλξης επισκεπτών, και να “ζωντανέψουν” ξανά ένα άλλοτε πολύ “ζωηρό” χωριό.

5.3. Στεφανιάδα Καρδίτσας –Το οικοτουριστικό Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας

Εικόνα 11: Ο οικισμός Στεφανιάδα στο ομώνυμο χωριό (Δήμος Αργιθέας, n.d.).

5.3.1. Το χωριό

5.3.1.1. Γεωγραφικά στοιχεία και βιοποικιλότητα

Η Στεφανιάδα βρίσκεται στον Νομό Καρδίτσας, στην οροσειρά των Αγράφων (Δήμος Αργιθέας, n.d.). Ανήκει στον Δήμο Αργιθέας, έναν από τους 20 πιο απομονωμένους δήμους της ηπειρωτικής Ελλάδας και έναν από τους ορεινούς δήμους με τον μικρότερο αριθμό επιχειρήσεων (ΕΕΤΑΑ- ΜΕΚΔΕΕ 2023). Η Στεφανιάδα αποτελείται από τέσσερις οικισμούς, τη Στεφανιάδα, τη Ρωμιά, και περίπου 10 χιλιόμετρα πιο μακριά, το Αετοχώρι και τον Μάραθο

Γ', όλοι σε υψόμετρο πάνω από 750 μέτρα. Το χωριό απέχει 47 χιλιόμετρα από το Μουζάκι και 73 από την Καρδίτσα (Δήμος Αργιθέας, n.d.). Σύμφωνα με τον Ανδρέα Στεργίου (2025), η γεωφυσική ταυτότητά του Δήμου συνεπάγεται αντικειμενικές δυσκολίες σε σχέση με την προσπελασιμότητα των κοινοτήτων του, που είναι προσβάσιμες μόνο με Ι.Χ., εκτός από τους θερινούς μήνες που το ΚΤΕΛ περνάει κοντά μόνο από τον οικισμό Μάραθο Γ' (Υπεραστικό ΚΤΕΛ Καρδίτσας ΑΕ, 2025). Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν οι πληγές από τις πλημμύρες "Ιανός" και "Ντάνιελ", το 2020 και το 2023 αντίστοιχα, στο οδικό δίκτυο, η αποκατάσταση των οποίων, όπως εξηγεί ο Ανδρέας Στεργίου (2025), σήμανε την εκτόξευση, σε σχέση με το παρελθόν, της επισκεψιμότητας στην περιοχή.

Τα Άγραφα είναι μια περιοχή με σημαντικά οικοσυστήματα και πλούσια βιοποικιλότητα (The Gold Book of Argitheia, 2021). Η Αργιθέα προβάλλεται ως ένας προορισμός με πλούσια φύση και πολυάριθμα μονοπάτια, σε διεθνείς εκθέσεις τουρισμού, στο πλαίσιο pr trips και fam trips, και σε τηλεοπτικές εκπομπές (Δήμος Αργιθέας, n.d.). Από το 2020, εδρεύει στην περιοχή το οικοτουριστικό γραφείο Finix Adventures, που διοργανώνει περιηγήσεις στα χωριά της Αργιθέας, πεζοπορίες, επισκέψεις σε τοπικές επιχειρήσεις και εκκλησίες, με βασικό άξονα την οικολογική ευαισθητοποίηση και την επαφή με ντόπιους (Finix Adventures, n.d.). Ο Ανδρέας Στεργίου (2025) αποκαλύπτει ότι το 2024, 3.500 άτομα επισκέφθηκαν την Αργιθέα αποκλειστικά για να πεζοπορήσουν στα μονοπάτια της, και το 2025 η τάση είναι αυξανόμενη, ειδικά στην Ανατολική Αργιθέα.

5.3.1.2. Η Αργιθέα και η Στεφανιάδα στον χρόνο

Η Αργιθέα ήταν ανέκαθεν αραιοκατοικημένη περιοχή. Στους ιστορικούς χρόνους, σε αυτή κατοικούσαν οι Αθαμάνες, ένα ελληνικό φύλο, απόγονοι του Αθάμαντα, βασιλιά της Βοιωτίας και γαμπρού του Κάδμου. Η περιοχή άκμασε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (4ος-1ος π.Χ. αιώνας) και αρχαίοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί σε πολλές τοποθεσίες (Χατζηαγγελάκης, 1990). Η ιστορία της συνεχίζει στη βυζαντινή περίοδο και το όνομα "Στεφανιάδα" είναι γνωστό πριν την Τουρκοκρατία, στη διάρκεια της οποίας, το χωριό παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ακμή και πυκνότητα πληθυσμού. Στην περιοχή, την περίοδο της Επανάστασης, είχαν την έδρα τους Κλέφτες και Αρματολοί, μεταξύ άλλων ο Κατσαντώνης και ο Καραϊσκάκης (The Gold Book of Argitheia, 2021).

Από τις συνεντεύξεις (2025), αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά με την ζωή των κατοίκων στη Στεφανιάδα. Μέχρι το 1963, το χωριό έσφυζε από ζωή. Οι κάτοικοί του ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, και συναθροίζονταν στην πλατεία του χωριού, στα καφενεία, τις εκκλησίες και τους νερόμυλους. Όλα αυτά άλλαξαν τον Ιανουάριο του 1963, με την κατολίσθηση της πλευράς “Στοιχειό”, μετά από πολυήμερη βροχή, και τη δημιουργία της νεότερης φυσικής λίμνης της Ελλάδας (Δήμος Αργιθέας, n.d.). Κατοικίες που βρίσκονταν στο σημείο αυτό εγκαταλείφθηκαν σύντομα, αλλά και σε ολόκληρη τη Στεφανιάδα σημειώθηκε δραματική μείωση του πληθυσμού τις δεκαετίες που ακολούθησαν, αφού η πρόσβαση στους κοντινούς οικισμούς ήταν πλέον δύσκολη. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στην Ελάτεια Φθιώτιδας, και αρκετοί στην Αθήνα και τον Καναδά. Τα τελευταία χρόνια, μετά από τη δραστηριοποίηση της Βασιλικής Κοϊμτζίδου και στη λίμνη, με την παροχή υπηρεσιών σχετικών με υπαίθριες δραστηριότητες, κανό και πεζοπορίας, δόθηκε ξανά ζωή στην περιοχή. Η αιτία της εγκατάλειψης της Στεφανιάδας συνιστά πλέον το ισχυρότερο brand σε σχέση με το φυσικό τμήμα της περιοχής, που μπορεί να προσελκύσει επισκέπτες, κατά τον Ανδρέα Στεργίου (2025).

Εικόνα 12: Η λίμνη Στεφανιάδας, Ιούλιος 2023 (Προσωπικό Αρχείο, 2023).

Σύμφωνα με την απογραφή του 2021, οι κάτοικοι της Στεφανιάδας 109 (Νέος Αγών, 2024). Από τις συζητήσεις με μέλη της τοπικής κοινωνίας (2025) προκύπτει ότι στην πραγματικότητα, μόνο πέντε άτομα διαμένουν μόνιμα στον οικισμό Αετοχώρι, ενώ το καλοκαίρι ο πληθυσμός και των τεσσάρων οικισμών αυξάνεται, και κατά τη διάρκεια αυτή λειτουργεί ένα καφενείο στον οικισμό Ρωμιά. Σύμφωνα με τον Στέφανο Ρεντίφη (2025), η γεωγραφική διασπορά των

κατοίκων σε τέσσερις οικισμούς αποτελεί εμπόδιο στην επανακατοίκησή του χωριού, καθώς η απόσταση δυσκολεύει την καθημερινή επικοινωνία των κατοίκων. Οι Στεφανιώτες της Ελάτειας και της Αθήνας είναι οργανωμένοι σε συλλόγους, την “Νοσταλγία” και την “Ίτιά”, αντίστοιχα. Ο πολιτιστικός σύλλογος “Νοσταλγία” διοργανώνει το καλοκαίρι το ετήσιο αντάμωμα και, κατόπιν αιτήματος της τοπικής κοινότητας, επίσκεψη στην Ι.Μ. Κώστη. Από το 2006, με τη συνδρομή των μελών του συλλόγου λειτουργεί ξενώνας με δωρεάν διαμονή και γίνονται προσπάθειες για τη δημιουργία ενός αυτοδιαχειριζόμενου καφενείου και ενός λαογραφικού μουσείου.

5.3.1.3. Η υλική κληρονομιά της Αργιθέας και της Στεφανιάδας συνδεδεμένη με ιστορικά γεγονότα

Στην ευρύτερη περιοχή της Αργιθέας, τα κτίσματα έχουν δομηθεί με πέτρα και ξύλο, με σεβασμό, και χωρίς μεγάλο αποτύπωμα στη φύση. Γεφύρια χτισμένα αιώνες πριν, αλώνια για το αλώνισμα του σιταριού, βρύσες και νερόμυλοι, ξεροληθιές, αυλάκια για το νερό, εκκλησίες και μοναστήρια, όλα δημιουργημένα από πέτρα κοσμούν τα χωριά της Αργιθέας (Γραμμένος, 2021, στο The Gold book of Argithea, 2021). Σύμφωνα με τους πληροφορητές (2025), η Στεφανιάδα σαν χωριό δεν ξεχωρίζει από τα άλλα χωριά της περιοχής. Από τα παλιά πετρόκτιστα σπίτια και οικοδομήματα, ελάχιστα έχουν διασωθεί. Το σχολείο και το κοινοτικό γραφείο είναι μερικά από αυτά, ενώ κανένας από τους νερόμυλους δεν υπάρχει πια. Καθώς χανόταν και η τέχνη του μάστορα της πέτρας, επιλέχθηκαν τσίγκοι αντί για πλάκες για τις σκεπές των σπιτιών. Τέσσερις εκκλησίες, μια βρύση με πέτρινο στέγαστρο και ένα μικρό πέτρινο γεφύρι κοσμούν το χωριό. Αυτό που ξεχωρίζει την Στεφανιάδα από τα άλλα χωριά είναι η λίμνη.

Ανάμεσα στις πολυάριθμες εκκλησίες και μοναστήρια της περιοχής ξεχωρίζουν δύο μονές κοντά στη Στεφανιάδα. Η Ι.Μ. Σπηλιάς, το πιο σημαντικό θρησκευτικό αξιοθέατο της περιοχής, την περίοδο της Επανάστασης του 1821, αποτέλεσε την έδρα της επαναστατικής κυβέρνησης. Ο Ανδρέας Στεργίου και η Βασιλική Κοϊμτζίδου (2025) εξηγούν ότι αποτελεί πόλο έλξης πολυάριθμων επισκεπτών από όλη την Ελλάδα στο πλαίσιο μονοήμερων εξορμήσεων, με τον χρόνο να μοιράζεται στο μοναστήρι και σε παραδοσιακές ταβέρνες της περιοχής. Η Ι.Μ. Κώστη ήταν καταφύγιο για τους κυνηγημένους Σουλιώτες από το μοναστήρι του Σέλτσου. Τα παραπάνω γεγονότα συνέβαλαν στην δημιουργία μιας ιδιαίτερης σύνδεσης με το θρησκευτικό στοιχείο, αλλά και με κομβικά εθνικά γεγονότα, όπως την Επανάσταση και

τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω της ιστορικής έδρας στο Πετρίλο κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (Regional Section of Karditsa, 2017· The Gold Book of Argithea, 2021).

5.1.3.4. Η άυλη κληρονομιά της Αργιθέας και της Στεφανιάδας

“Οι Αργιθεάτες, παρά την απομόνωσή τους από τον υπόλοιπο κόσμο και τις δυσκολίες της ορεινής διαβίωσης, δημιούργησαν τη δική τους παράδοση στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή”. Φημίζονται για την φιλοξενία τους (Στεργίου, 2021, στο the Gold Book of Argithea, 2021), κάτι που φάνηκε και από τη συνέντευξη με τον Στέφανο Ρεντίφη (2025).

“Θέλουμε κάθε άνθρωπος που ασχολείται με το χωριό μας να παίρνει θετική εντύπωση, να έρχεται, όχι γιατί έχουμε οικονομικές βλέψεις, αλλά για να έχουμε παρέα.” -Στέφανος Ρεντίφης, 2025

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Αργιθέας σχετίζεται, επιπλέον, με τις λαϊκές και μουσικοχορευτικές παραδόσεις. Ο “κλειστός χορός”, η Αργιθεάτικη φορεσιά, τα δημοτικά τραγούδια, θεωρούνται από τον Στέφανο Ρεντίφη (2025) πολύ σημαντικά για την πολιτιστική ταυτότητα των Στεφανιωτών. Οι παροιμίες, τα νανουρίσματα, τα ποιήματα των ντόπιων, οι τοπικές λαϊκές παραδόσεις, οι συνυφασμένοι με το τοπίο μύθοι, η τοπική γαστρονομία με εδέσματα όπως η πίτα “πλαστός” και το κρεμώδες τυρί “τσαλαφούτι”, οι συνταγές, η οικοτεχνία και οι συμβουλές για τη διαχείριση της φύσης, των κήπων και της ξυλείας αποτελούν, επίσης, στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής (The Gold Book of Argithea, 2021). Η Βασιλική Κοϊμτζίδου (2025) προσθέτει ότι και τα μονοπάτια είναι πολύ σημαντικό να διατηρηθούν, γιατί παλιά ήταν δρόμοι ζωής για τους κατοίκους.

Οι συνεντευξιαζόμενοι (2025) εξηγούν ότι η άυλη κληρονομιά της Αργιθέας διασώζεται στα λαογραφικά μουσεία της περιοχής και στο πλαίσιο δράσεων από τον δήμο και τους πολιτιστικούς συλλόγους των κοινοτήτων. Διοργανώνονται κατά τη θερινή περίοδο ετήσια ανταμώματα, βραδιές νεολαίας, θεατρικές παραστάσεις, θέατρα σκιών, πανηγύρια ανήμερα των εορτών των Αγίων στις εκκλησίες όλο τον χρόνο, διάφορες δραστηριότητες για τα παιδιά τα Χριστούγεννα και τις Απόκριες, παρουσιάσεις βιβλίων ιστορικού περιεχομένου. Τα τελευταία χρόνια, διεξάγονται ποδηλατικός αγώνας και αγώνας ορεινού τρεξίματος στην ευρύτερη περιοχή της Αργιθέας (Argithea Mountain Race, n.d.). Στη Στεφανιάδα, ωστόσο, εκτός από το αντάμωμα Στεφανιωτών, μόνο το οικοτουριστικό φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας λαμβάνει χώρα, η περιγραφή του οποίου βρίσκεται στην επόμενη υποενότητα.

5.3.2. Το φεστιβάλ

Εικόνα 13: Εργαστήριο γιόγκα με ηχοθεραπεία από τη Σοφία Ροσοπούλου στις όχθες της λίμνης Στεφανιάδας, Αύγουστος 2024 (Agrafa Heritage ©, 2024)

Εικόνα 14: Σεμινάριο Μανιταριών από τον Φώτη Παρασκευαΐδη δίπλα στη λίμνη Στεφανιάδα, Αύγουστος 2024 (Agrafa Heritage ©, 2024)

Το Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας έχει οικοτουριστικό χαρακτήρα και πραγματοποιείται στις όχθες της λίμνης Στεφανιάδας (Finix Adventures, n.d.). “Γεννήθηκε” με σκοπό να προσελκύσει έναν μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών στην περιοχή για λίγες ημέρες, χωρίς μεγάλο αποτύπωμα στο περιβάλλον (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025), και να καλέσει τον άνθρωπο πίσω στη φύση. Σκοπός είναι να καθιερωθεί ως μια καλοκαιρινή γιορτή και να ευαισθητοποιήσει σχετικά με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και τα προβλήματα που αφορούν στα Άγραφα (Δήμος Αργιθέας, n.d.). Έχει ένα πολυσυλλεκτικό πρόγραμμα, διαμορφωμένο με επίκεντρο την αξία της φύσης, της ιστορίας και του πολιτισμού της περιοχής και απευθύνεται σε όσους θέλουν να χαλαρώσουν με εναλλακτικό τρόπο και να συνδεθούν με τον εαυτό τους (Agrafa Heritage, n.d., 2025). Οι επισκέπτες, που διαμένουν είτε σε κοντινά καταλύματα, είτε κατασκηνώνουν δίπλα στη λίμνη (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025), μπορούν να συμμετάσχουν σε υπαίθριες δραστηριότητες αθλητικού χαρακτήρα, σε δημιουργικά εργαστήρια, να παρακολουθήσουν ομιλίες και συναυλίες. Ειδικότερα, διοργανώνονται δράσεις, όπως πεζοπορία σε συνδυασμό με ιστορική ξενάγηση, καγιάκ, βιωματική ιππασία, τοξοβολία, αστρική ξενάγηση, και δημιουργικά εργαστήρια, ορισμένα εκ των οποίων προσφέρονται επί πληρωμή, παρασκευής πλαστού, χαρακτηριστικής, ηχοθεραπείας, βοτανοθεραπείας, κατασκευής ξύλου, φωτογραφίας τοπίου, ψηφιδωτού, ζωγραφικής για παιδιά, διαχείρισης άγχους. Λαμβάνουν, ακόμη, χώρα ομιλίες και σεμινάρια σχετικά με τη ζωή στα Άγραφα, για παράδειγμα για την Αργιθεάτισσα γυναίκα, και περιβαλλοντικά ζητήματα που τα αφορούν, τοπικά προϊόντα, όπως τα μανιτάρια, και είδη, όπως

την μέλισσα, αλλά και συναυλίες, προβολές ταινιών σχετικά με τη φύση και θέατρα σκιών (Agrafa Heritage, n.d., 2025· Finix Adventures, n.d.).

5.3.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων

Προκειμένου να εξετασθεί το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας και να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα, διενεργήθησαν συνεντεύξεις με την Βασιλική Κοϊμτζίδου, εμπνέυστρια του φεστιβάλ, ιδρύτρια της AMKE Agrafa Heritage και ιδρύτρια του οικοτουριστικού γραφείου Finix Adventures, με τον Στέφανο Ρεντίφη, γραμματέα του πολιτιστικού συλλόγου “Η Νοσταλγία” του χωριού Στεφανιάδα, με τον Ανδρέα Στεργίου, Δήμαρχο του Δήμου Αργιθέας, Αντιπρόεδρο της Επιτροπής Ορεινών Περιοχών της ΚΕΔΕ, Πρόεδρο του Δικτύου “Πίνδος” και Πρόεδρο του “Δικτύου Πόλεων με Λίμνη”.

5.3.3.1. “Ήξερα ότι μπορώ να κάνω την Αργιθέα τουριστικό προορισμό.”

Το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας διοργανώθηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 2024, ύστερα από πρωτοβουλία της Βασιλικής Κοϊμτζίδου και σε συνεργασία με τον Δήμο Αργιθέας και τη Περιφέρεια Θεσσαλίας. Η Βασιλική Κοϊμτζίδου κατάγεται από την Ξάνθη, όπου και ασχολούταν επαγγελματικά με τον εναλλακτικό τουρισμό. Το 2020, σε ηλικία 28 ετών, μετά από πολλά ταξίδια στον κόσμο, κατά τη διάρκεια μιας εξόρμησης στα Θεσσαλικά Άγραφα αποφάσισε να μετακομίσει μόνιμα στο Πετρίλο Καρδίτσας, και να ιδρύσει το οικοτουριστικό γραφείο “Finix Adventures”, μερικά χιλιόμετρα μακριά από τη Στεφανιάδα. Είχε όραμα να κάνει την Αργιθέα τουριστικό προορισμό. Μέσα από την επαγγελματική της δραστηριότητα στην περιοχή “καλλιέργησε” το έδαφος για την διοργάνωση του οικοτουριστικού φεστιβάλ. Εκτός από τον τουρισμό, σήμερα, ασχολείται και με την καλλιέργεια και την παρασκευή παραδοσιακών εδεσμάτων, και μετά το πρώτο οικοτουριστικό φεστιβάλ στη λίμνη, ίδρυσε την AMKE Agrafa Heritage, μέσα από την οποία επιδιώκει να διαφυλάξει την πολιτιστική κληρονομιά των Αγράφων, να προβάλει την περιοχή ως τουριστικό προορισμό, να αντισταθεί στην τοποθέτηση ανεμογεννητριών στα Άγραφα και να δημιουργήσει θέσεις εργασίας και υποδομές που θα κάνουν την περιοχή πιο ελκυστική για κατοίκηση (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025).

Εικόνα 15: Πεζοπορία στο παραλίμνιο μονοπάτι A47 με οδηγό τη Βασιλική Κοϊμτζίδου, Αύγουστος 2024 (Agrafa Heritage ©, 2024)

5.3.3.2. Οι δυσκολίες κατά τη διοργάνωση

Κατά τη διοργάνωση και διεξαγωγή του φεστιβάλ, η διοργανώτρια παρουσιάζει τις εξής δυσκολίες. Η πρόσβαση είναι το πρώτο που αναφέρει, καθώς, όπως επεξηγήθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η Στεφανιάδα είναι ένα απομονωμένο χωριό (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025). Ο Ανδρέας Στεργίου (2025) δηλώνει σχετικά, ότι η βελτίωση των οδικών υποδομών είναι σημαντική για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτό το οδικό δίκτυο, παρότι βέβαια οι επισκέπτες ενημερώνονται εκ των προτέρων για τους περιορισμούς που συνεπάγεται ένα απομονωμένο μέρος. Η σημασία του οδικού δικτύου, η ασφάλειά του και η συνδεσιμότητα του προορισμού με τους τρόπους προέλευσης των επισκεπτών (Gartner, 2005· Coccosis, 2005, στο Leslie and Sigala, 2005) έχουν αναγνωριστεί από μελετητές της τουριστικής ανάπτυξης στην ύπαιθρο ως σημαντικοί παράγοντες της επιτυχίας της.

Επιπλέον, η Βασιλική Κοϊμτζίδου (2025) αναφέρει ότι δεν υπάρχουν πολλοί παρόντες εθελοντές διασώστες ούτε εθελοντές για βοήθεια στο στήσιμο και την μεταφορά εξοπλισμού, η οποία είναι υπερβολικά δύσκολη. Η πλειοψηφία των εργασιών για την προετοιμασία του φεστιβάλ γίνεται από την ίδια. Η έλλειψη ενός στεγασμένου χώρου όπου θα μπορούσαν να φιλοξενηθούν οι εκδηλώσεις σε περίπτωση κακοκαιρίας αποτελεί μια ακόμη δυσκολία. Η

έλλειψη εισιτηρίου για την συμμετοχή στις δράσεις δυσχεραίνει την οικονομική κάλυψη των αναγκών της διοργάνωσης και εγείρει ζητήματα βιωσιμότητας για τη διοργανώτρια. Τέλος, ο περιορισμένος αριθμός καταλυμάτων για τη διαμονή των επισκεπτών, αποτελεί ένα ζήτημα που πρέπει να λυθεί όχι μόνο προκειμένου να αυξηθεί η επισκεψιμότητα στο πλαίσιο του φεστιβάλ (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025), αλλά και σε όλη την Αργιθέα (Ανδρέας Στεργίου, 2025). Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση για τον τουρισμό στην ύπαιθρο, είναι ήδη γνωστή η σημασία της ύπαρξης διαθέσιμων καταλυμάτων και υπηρεσιών φιλοξενίας για την προσέλκυση αρκετών επισκεπτών (Coccosis, 2005, στο Leslie and Sigala, 2005).

5.3.3.3. Το “δέσιμο” της τοπικής κληρονομιάς με έναν σύγχρονο χαρακτήρα

Οι προσφερόμενες δραστηριότητες και εμπειρίες στο οικοτουριστικό φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας έχουν οικοτουριστικό χαρακτήρα, αλλά και σχετικό με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Η σύνδεση του οικοτουρισμού με τον δημιουργικό τουρισμό δείχνει ότι, πράγματι, δημιουργική στροφή μπορούν να λάβουν και άλλες μορφές τουρισμού, χωρίς απαραίτητα να συνδέονται με τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες (Joshi et al, 2024). Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις, οι δράσεις βασίζονται στην τοπική πολιτιστική και φυσική κληρονομιά, αλλά προστίθενται σε αυτές σύγχρονος χαρακτήρας με την εμπλοκή νέων στοιχείων (Στέφανος Ρεντίφης, 2025· Ανδρέας Στεργίου, 2025). Διαβάζοντας το πρόγραμμα (Agrafa Heritage, n.d.· Finix Adventures, n.d.), παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των δράσεων δεν είναι συνυφασμένες με τον τοπικό παραδοσιακό τρόπο ζωής, παρότι βέβαια εμπεριέχονται και δράσεις σχετικές με την πολιτιστική κληρονομιά της Αργιθέας, όπως το εργαστήρι παρασκευής πλαστού και η ομιλία για την Αργιθεάτισσα γυναίκα. Συζητώντας με τον Ανδρέα Στεργίου (2025) για τη σημασία της καινοτομίας στην περιφέρεια, ο ίδιος σχολίασε ότι η καινοτόμα σκέψη πρέπει να στηρίζεται και να εστιάζει στην τοπική κουλτούρα, προκειμένου να μην ξενίζει. Η άποψη αυτή παραπέμπει στην προτροπή των Tan και Tan (2019) για την αξιοποίηση των γνώσεων των παλαιότερων γενεών σε συνδυασμό με την καινοτόμα σκέψη των νέων.

Εικόνα 16. Εργαστήριο παρασκευής παραδοσιακής πίτας από τη Χαρίκλεια Μακρυγιάννη στο Φουντωτό Αργιθέας, Αυγούστος 2024 (Agrafa Heritage ©, 2024)

5.3.3.4. Ο γνώμονας της βιωσιμότητας

Για τον συντονισμό των δράσεων, επιλέγονται από τη διοργανώτρια άτομα που προέρχονται από την περιοχή ή γενικά τη Θεσσαλία. Συμμετέχουν κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις, σύλλογοι, και μουσικοί από τη Θεσσαλία, προκειμένου να συντελεί το φεστιβάλ στη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025), αφού εξασφαλίζονται προσοδοφόρες δραστηριότητες για τον ντόπιο πληθυσμό (ICIMOD, 2000). Εμπλέκεται, δηλαδή, η τοπική κοινωνία στην υλοποίηση εγχειρημάτων δημιουργικού τουρισμού, η οποία είναι πολύ σημαντική για την επιτυχία τους (McGehee and Kim, 2004, στο Matetskaya et al, 2019). Ο γνώμονας για βιωσιμότητα στο πλαίσιο του φεστιβάλ ήταν ξεκάθαρος κατά τη διάρκεια της συνέντευξης με τη διοργανώτρια, η οποία εξετάζει και λαμβάνει υπόψη της ζητήματα που συνεπάγεται η επισκεψιμότητα, όπως τα απορρίμματα σε μια δυσπρόσιτη περιοχή και τη διαχείριση των βιολογικών αναγκών των επισκεπτών και, κατ' επέκταση, τις πιθανές επιπτώσεις στο περιβάλλον (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025).

5.3.3.4. Η στάση της τοπικής κοινωνίας

Η ανταπόκριση στην ιδέα ενός φεστιβάλ στις όχθες της λίμνης Στεφανιάδας ήταν στην αρχή επί το πλείστον θετική, γιατί μέσα από αυτό θα αξιοποιούνταν η λίμνη. Υπήρχαν ορισμένες εξαιρέσεις ανθρώπων που με δυσκολία αποδέχτηκαν την πρόταση αυτή, καθώς δεν πίστευαν

ότι θα υπάρχει απήχηση στο εγχείρημα (Στέφανος Ρεντίφης, 2025). Η διαπίστωση αυτή συνδέεται με την άποψη των Nicely και Sydnor (2015) ότι η κουλτούρα και οι απόψεις των μελών μιας κοινωνίας επηρεάζουν τη στάση τους στην τουριστική ανάπτυξη της κοινότητάς τους. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Στεργίου (2025), η σύζευξη της τοπικής κληρονομιάς με σύγχρονα στοιχεία είναι αυτή που κάνει τους ντόπιους να ανταποκρίνονται στις δράσεις. Ωστόσο, η Βασιλική Κοϊμτζίδου (2025), αναφέρει ότι οι μεγάλοι σε ηλικία δεν μπορούν να κατανοήσουν ορισμένες από αυτές, όπως τη γιόγκα, την ηχοθεραπεία και τα σεμινάρια περμακουλτούρας, οπότε και δεν συμμετέχουν σε αυτές, αλλά δίνουν το παρών στις συναυλίες. Όπως και στο Φανάρι, και στη Στεφανιάδα, αποδεικνύεται ότι η δημιουργικότητα των αποδεκτών (Einali et al., 2019· Liu and Kou, 2024) είναι σημαντική για την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού (Stipanović και Rudan, 2014), αφού επηρεάζει την ανταπόκριση και συμμετοχή τους σε σχετικές δραστηριότητες (Einali et al, 2019).

Η τοπική κοινότητα στηρίζει και έμπρακτα το εγχείρημα (Στέφανος Ρεντίφης, 2025, Ανδρέας Στεργίου, 2025). Ο δήμος, προσφέρει οικονομική στήριξη και στήριξη σε θέματα τεχνικής φύσεως (Στέφανος Ρεντίφης, 2025) και δηλώνει πρόθυμος, ως κύριος θεσμός της Αργιθέας, να συνεχίσει να προσφέρει χρηματοδοτικά και τεχνικά (Ανδρέας Στεργίου, 2025). Τα μέλη του τοπικού συλλόγου και οι Στεφανιώτες, γενικά, προσφέρουν εθελοντική εργασία για την προετοιμασία του φεστιβάλ, καθαρίζοντας το μέρος και τα μονοπάτια, και παραχωρούν τον ξενώνα του συλλόγου δωρεάν για τους επισκέπτες (Στέφανος Ρεντίφης, 2025). Ακόμη και οι κάτοικοι και οι ετεροδημότες που κατάγονται από κοντινά χωριά συμβάλλουν στο φεστιβάλ, για παράδειγμα μέλη του πολιτιστικού συλλόγου Φουντωτού έφτιαξαν πίτες για τις ανάγκες της διοργάνωσης (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025· Στέφανος Ρεντίφης, 2025· Ανδρέας Στεργίου, 2025).

5.3.3.5. Η επισκεψιμότητα στο φεστιβάλ

Την πρώτη χρονιά, το φεστιβάλ είχε μεγάλη επιτυχία, περισσότερη από ότι προσμονούσαν οι ντόπιοι (Στέφανος Ρεντίφης, 2025) με πλήθος κόσμου από τη Θεσσαλία και από όλη την Ελλάδα να συμμετέχουν στις δράσεις του φεστιβάλ. Όσοι ήρθαν από μακριά, έμειναν πολλές μέρες, όπως και πολλές οικογένειες, και μάλιστα πολύτεκνες, προτίμησαν το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας λόγω της πληθώρας δραστηριοτήτων κατάλληλων για παιδιά. Ο οικονομικός αντίκτυπος στις επιχειρήσεις εστίασης της Ανατολικής Αργιθέας είναι πολύ σημαντικός, καθώς οι επισκέπτες

ξόδεψαν αρκετά (Βασιλική Κοϊμτζίδου, 2025). Το φεστιβάλ έχει λειτουργήσει και ως μέσο διαφήμισης για την λίμνη, συνδράμοντας στην αναγνωρισιμότητα της περιοχής και στην αύξηση της επισκεψιμότητάς της και εκτός του πλαισίου του φεστιβάλ (Στέφανος Ρεντίφης, 2025).

Όμως, το 2025, τη δεύτερη χρονιά που διεξήχθη το φεστιβάλ, οι επισκέπτες ήταν πολύ λιγότεροι. Η Βασιλική Κοϊμτζίδου (2025) προσπαθώντας να εξηγήσει τον μειωμένο αριθμό επισκεπτών αναφέρει ως πιθανούς λόγους την ελλιπή διαφήμιση και τους ανέμους που επικρατούσαν στην περιοχή εκείνες τις ημέρες δυσχεραίνοντας τη συμμετοχή σε υπαίθριες δραστηριότητες. Μία άλλη, ή επιπλέον, πιθανή εξήγηση, προκύπτει από τη συσχέτιση των δραστηριοτήτων με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Οι περισσότερες δραστηριότητες δεν ήταν συνυφασμένες με τα ειδικά χαρακτηριστικά της Αργιθέας, και έτσι “δεν υπήρχε κάποιος λόγος να είναι (οι επισκέπτες) δημιουργικοί σε αυτό το μέρος” (Duxbury et al, 2019, στο Duxbury and Richards, 2019). Ίσως, βέβαια, οι συντελεστές οδικό δίκτυο και προσβασιμότητα (Gartner, 2005· Coccosis, 2005, στο Leslie and Sigala, 2005) να έχουν βαρύτητα και στον δημιουργικό τουρισμό, όχι μόνο στον τουρισμό υπαίθρου και τον πολιτιστικό τουρισμό.

Ο δήμαρχος, Ανδρέας Στεργίου, σχολιάζοντας τον μικρό αριθμό επισκεπτών για τον Αύγουστο του 2025 στο φεστιβάλ, ανέφερε ότι στην Αργιθέα η επιτυχία “δεν ζυγίζεται με αριθμούς”, αλλά ότι η παρουσία παιδιών στις δράσεις είναι αρκετή για να θεωρήσουν επιτυχές το φεστιβάλ, καθώς αυτό σημαίνει ότι “υπάρχει επόμενη μέρα”. Η επιθυμία του για στήριξη του εγχειρήματος αυτού και εδραίωσή του ως θεσμός είναι ξεκάθαρη, ενώ αναγνωρίζει τη σημασία των θεσμών για την ανάπτυξη της υπαίθρου, ειδικά στις απομονωμένες περιοχές (Ανδρέας Στεργίου, 2025· McGehee and Kim, 2004, στο Matetskaya et al, 2019· Nice and Sydnor, 2015· Li et al, 2019· Tan and Tan, 2019).

Το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας καταδεικνύει ότι και οι απομονωμένες ορεινές κοινότητες που “πεθαίνουν” έχουν δυνατότητες “μεταμόρφωσης” σε εστίες δημιουργικού τουρισμού. Η διορατικότητα και επιμονή ενός μόνο ανθρώπου αρκεί για να ενεργοποιήσει τοπικούς φορείς, και να ενθαρρύνει τη συνεργασία τους για την οικοδόμηση ενός ελκυστικού προορισμού. Αποκαλύπτονται, όμως, και αντικειμενικές δυσκολίες σχετιζόμενες με την προσπελασιμότητα ορεινών περιοχών, αλλά και τη σημασία των υποδομών για την επιτυχία εγχειρημάτων τουρισμού στην ύπαιθρο, ζητήματα που πρέπει να εξετάζονται προσεκτικά κατά τον σχεδιασμό δημιουργικών δράσεων.

6. Σύνθεση ευρημάτων και ερμηνεία

Στην ενότητα αυτή, θα αναλυθούν οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από τη σύγκριση των μελετών περίπτωσης μεταξύ τους. Οι παρατηρήσεις σχετίζονται με τις κοινότητες, τους διοργανωτές, τη σχέση των προσφερόμενων δραστηριοτήτων με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά, τη βιωσιμότητα και με τη δημιουργικότητα και τον πολιτισμό στις ορεινές περιοχές.

6.1. Οι κοινότητες

Η Βωβούσα, το Φανάρι και η Στεφανιάδα είναι τρία χωριά σε διαφορετικά σημεία στην οροσειρά της Πίνδου, που “στιγματίστηκαν” από διαφορετικά ιστορικά γεγονότα, και γνώρισαν την ανάπτυξη σε διαφορετικές συγκυρίες. Η Βωβούσα έχει πλούσια ιστορική, φυσική και πολιτιστική κληρονομιά, “σημαδεμένη” από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και με στοιχεία εγγεγραμμένα στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Ιερά Δάση) και τη Λίστα UNESCO (Πολιτιστικό Τοπίο). Η ταυτότητα των κατοίκων της είναι ισχυρή και συνδεδεμένη με τη βλάχικη κληρονομιά της. Επιπλέον, το χωριό είχε τουριστική κίνηση και πριν το φεστιβάλ. Το Φανάρι έχει μακρά ιστορία και πλούσια πολιτιστική κληρονομιά, λόγω του ρόλου του στη Θεσσαλία κατά την Τουρκοκρατία, ενώ δεν εμφανίζει σημαντικούς φυσικούς πόρους. Η ταυτότητα των κατοίκων του είναι συνδεδεμένη με ένα άυλο στοιχείο της κληρονομιάς τους, το παραδοσιακό επάγγελμα και την τέχνη των τσουκαλάδων. Οι ημερήσιες εκδρομές εκπαιδευτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα συνιστούν την τουριστική κίνηση που γνώριζε το χωριό. Τέλος, η Στεφανιάδα έχει πλούσια φυσική κληρονομιά. Η ιστορική της κληρονομιά σχετίζεται με το πέρασμα εμβληματικών προσωπικοτήτων της Επανάστασης ή του Εμφυλίου σε γειτονικά χωριά της και με την κατολίσθηση που δημιούργησε τη λίμνη και εξανάγκασε σε μετανάστευση τους κατοίκους της. Δεν εμφανίζει στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς διαφορετικά από τις υπόλοιπες κοινότητες της περιοχής όπου βρίσκεται, ούτε οι κάτοικοί της έχουν διακριτή ταυτότητα από τους υπόλοιπους Αργιθεάτες. Προσπάθειες για την τουριστική κίνηση σε αυτή ξεκίνησαν οργανωμένα μόλις το 2020, με τους ταξιδιώτες να επισκέπτονται μόνο την ομώνυμη λίμνη έξω από το χωριό.

6.2. Οι διοργανωτές

Το Φεστιβάλ Βωβούσας, το πρότζεκτ Nowstalgism και το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας είναι τρία διαφορετικά εγχειρήματα δημιουργικού χαρακτήρα. Βρίσκονται σε διαφορετικό στάδιο ωρίμανσης και δεν έχουν εμπορικό χαρακτήρα. Είναι όλα “προϊόντα” ιδιωτικής πρωτοβουλίας, και όχι μέρος κάποιας δημοτικής ή περιφερειακής στρατηγικής ανάπτυξης των δημιουργικών δυνατοτήτων των μικρών κοινοτήτων, ενίσχυσης της τοπικής δημιουργικής οικονομίας ή προσέλκυσης περισσότερων επισκεπτών. Όλοι οι διοργανωτές ανήκουν στη δημιουργική τάξη και παρουσιάζουν υψηλό κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Καθένας από αυτούς έχει δημιουργικές δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων και καινοτομική προσέγγιση στην προβολή της άυλης κληρονομιάς και την παραγωγή δημιουργικών προϊόντων. Μία ακόμη παρατήρηση είναι ότι κανένας από αυτούς δεν κατοικεί μόνιμα στις κοινότητες όπου διοργανώνει τις δημιουργικές δράσεις, γεγονός που συνδέεται με τη διαπίστωση των Nicely και Sydnor (2015), ότι σε ορισμένες κοινότητες άτομα εκτός της κοινότητας κάνουν δυνατή την τουριστική ανάπτυξη σε αυτή. Εκφράζουν, όμως, όλοι μία βαθύτατη σύνδεση με τον τόπο καταγωγής ή δραστηριοποίησής τους και το ειλικρινές ενδιαφέρον τους να συνδράμουν στην ανάπτυξη των κοινοτήτων όπου υλοποιούν τις εκδηλώσεις.

6.3. Ο άξονας της βιωσιμότητας

Τα πρωταρχικά κίνητρα των διοργανωτών είναι διαφορετικά, αλλά ο άξονάς τους είναι ο ίδιος: η βιώσιμη ανάπτυξη των κοινοτήτων. Στην περίπτωση του Φεστιβάλ Βωβούσας, το κίνητρο είναι η προστασία του περιβάλλοντος, και στην περίπτωση του Φεστιβάλ Στεφανιάδας, σκοπός είναι η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και η οικολογική ευαισθητοποίηση. Όσον αφορά στο πρότζεκτ Nowstalgism, ο παράγοντας “βιωσιμότητα” ως πρωταρχικό κίνητρο των διοργανωτών μπορεί να μην είναι εξ’ αρχής φανερός. Αποκαλύπτεται, ωστόσο, μέσα από την ανάλυση του τίτλου του πρότζεκτ, για τη σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν, μέσα από την οποία επιτυγχάνεται η διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και η ενίσχυση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Επομένως, ο σκοπός είναι η πολιτιστική και κοινωνική βιωσιμότητα. Τέταρτον, όλοι οι διοργανωτές αντιμετώπισαν παρόμοια εμπόδια όσον αφορά στη διαχείριση της ανταπόκρισης της τοπικής κοινωνίας και τη διαχείριση των οικονομικών. Η διαλλακτικότητα και επιθυμία για κατανόηση και συνεργασία, και η δική τους συνεισφορά, πρακτική και οικονομική, ήταν απαραίτητες για να κερδηθεί η εμπιστοσύνη των ντόπιων και να διεκπεραιωθούν οι εργασίες προετοιμασίας των εκδηλώσεων.

6.4. Οι δράσεις και η σχέση με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά

Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι προσφερόμενες δραστηριότητες σχετίζονται με την τοπική πολιτιστική κληρονομιά. Διοργανώνονται, φυσικά, και δράσεις που εντοπίζονται συχνότερα σε αστικές περιοχές, άγνωστες σε ηλικιωμένους κατοίκους ορεινών περιοχών, και με θεματολογία όχι απαραίτητα “ορεινή”. Ακόμη, στη Βωβούσα και το Φανάρι φιλοξενούνται καλλιτέχνες, στο πλαίσιο residencies, για τη δημιουργία έργων τέχνης συναφών με τον τόπο, αλλά στη Στεφανιάδα δεν γίνεται κάτι τέτοιο. Φαίνεται ότι, και στις τρεις περιπτώσεις, η ανάπτυξη του δημιουργικού τουρισμού βασίστηκε κυρίως στη συμπληρωματική δημιουργικότητα, αξιοποιώντας, δηλαδή, την τοπική κουλτούρα, άυλη πολιτιστική κληρονομιά και ατμόσφαιρα της κοινότητας ως βάσεις για τα εγχειρήματα. Όμως, η εμπλοκή της υλικής κληρονομιάς ως χώρους πραγματοποίησης των δράσεων ή φιλοξενίας έργων τέχνης, στη Βωβούσα και το Φανάρι, παραπέμπει και στη δομική δημιουργικότητα που δίνει νέα χρήση στην υλική κληρονομιά (Andersson, 1998, στο Richards, 1999). Αντίθετα, στη Στεφανιάδα, η υλική κληρονομιά δεν εμπλέκεται, αφού οι δραστηριότητες πραγματοποιούνται στην εξοχή, ακριβώς δίπλα στην λίμνη.

6.5. Οι τρόποι επίδρασης στις διαστάσεις της βιωσιμότητας

Σε κάθε περίπτωση, οι πληροφορητές υπογράμμισαν τη συμβολή σε διαφορετική διάσταση της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι πληροφορητές για το Φεστιβάλ Βωβούσας τόνισαν τη βιωσιμότητα στο περιβάλλον, τον τουρισμό και τον πολιτισμό. Η περίπτωση του πρότζεκτ Nowstalgism ανέδειξε περισσότερο την επίτευξη κοινωνικής και πολιτιστικής βιωσιμότητας, και έπειτα την οικονομική, ενώ το Φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας προέβαλε τη συνδρομή κυρίως στην περιβαλλοντική και οικονομική διάσταση.

Η βιώσιμη ανάπτυξη σχετικά με το περιβάλλον επιτυγχάνεται μέσα από την ευαισθητοποίηση σχετικά με ζητήματα που απειλούν τη φυσική κληρονομιά και τη συμμετοχή σε δράσεις σε υπαίθριους χώρους. Η οικονομική βιώσιμη ανάπτυξη προάγεται μέσα από τις επισκέψεις του κοινού των φεστιβάλ και του πρότζεκτ σε επιχειρήσεις εστίασης και τη διαμονή σε καταλύματα της περιοχής. Όσον αφορά στην κοινωνική βιωσιμότητα, η εμπλοκή της τοπικής κοινότητας συνδράμει προς την προώθησή της. Εκφράζεται, αφενός, μέσα από την εθελοντική συνεισφορά μελών της τοπικής κοινωνίας στην προετοιμασία και τον συντονισμό δράσεων και, αφετέρου, μέσα από τον σεβασμό και την ικανοποίηση των προτιμήσεων των επισκεπτών για

συγκεκριμένες δράσεις και των ντόπιων για περιορισμένο αριθμό επισκεπτών. Τέλος, επιτυγχάνεται πολιτιστική βιωσιμότητα καθώς διαφυλάσσεται και προάγεται η πολιτιστική κληρονομιά, ενώ και οι επισκέπτες έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν πολιτιστικά δρώμενα που εντοπίζονται περισσότερο στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρα και θα ήταν δύσκολο να τα απολαύσουν σε ορεινές περιοχές.

6.5. Η δημιουργικότητα και ο πολιτισμός στις ορεινές περιοχές

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, εκφράστηκαν απόψεις σχετικά με τις έννοιες “πολιτισμός” και “ορεινός πολιτισμός”. Η Τζένη Βούλγαρη χαρακτηριστικά δήλωσε για τους διοργανωτές του πρότζεκτ Nowstalgism ότι “(...) αναδεικνύουν τον πολιτισμό και την παράδοση. Πολιτισμός είναι και αυτό, έχουμε και εδώ”. Ο ίδιος ο διοργανωτής του Φεστιβάλ Βωβούσας εξομολογήθηκε ότι, όταν ήταν νεότερος, δεν καταλάβαινε την αξία του τόπου, αλλά πλέον θεωρεί τους ανθρώπους που κατοικούν σε ορεινές περιοχές ως σοφούς, ως αποτέλεσμα των δυσκολιών της ορεινής διαβίωσης. Η αντιμετώπιση, εξάλλου, προβλημάτων απαιτεί δημιουργική σκέψη. Φαίνεται, ότι πράγματι, και στην Ελλάδα, οι συζητήσεις σχετικά με τη δημιουργικότητα και τον πολιτισμό δεν τις συνδέουν με την ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές. Ακόμη, από τα λόγια, αλλά και τις πράξεις των διοργανωτών προκύπτει ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι ζωντανή και συνεχίζει να “μεγαλώνει”. Η Βασιλική Κοϊμτζίδου όταν ρωτήθηκε για την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής, αναφέρθηκε και στα βιβλία και τις ποιητικές συλλογές που γράφονται σήμερα από ανθρώπους που κατάγονται από την Αργιθέα. Τέλος, η πράξη της ομάδας Nowstalgism να δωρίσει τις δημιουργίες που προέκυψαν από τα εργαστήρια κεντητικής και κεραμικής δείχνει ότι συνάδει με την προαναφερθείσα άποψη, ότι η πολιτιστική κληρονομιά κάθε τόπου δύναται να “μεγαλώσει” με τον χρόνο.

7. Συμπεράσματα

Στόχος της εργασίας ήταν να διερευνηθούν οι δημιουργικές δυνατότητες ανάπτυξης των ορεινών κοινοτήτων στην Ελλάδα, μέσα από τον εντοπισμό των προϋποθέσεων υπό τις οποίες θα μπορούσε οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα να αναπτυχθεί με βιώσιμο τρόπο, μέσα από τον δημιουργικό τουρισμό. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν τρεις μελέτες περίπτωσης, το Φεστιβάλ Βωβούσας στο ομώνυμο χωριό στον Νομό Ιωαννίνων, το πρότζεκτ Nowstalgism στο Φανάρι Καρδίτσας και το Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας στο ομώνυμο χωριό στον νομό Καρδίτσας. Πρόκειται για τρία εγχειρήματα δημιουργικού τουρισμού που ανήκουν στην κατηγορία των εκδηλώσεων, σύμφωνα με τον Richards (2009).

Η βιβλιογραφική επισκόπηση, στο πρώτο μέρος της εργασίας, έδειξε ο τουρισμός χρησιμοποιείται, στο εξωτερικό και στην Ελλάδα, για την ανάπτυξη κοινοτήτων της υπαίθρου. Οι μορφές τουρισμού που εντοπίζονται στην ύπαιθρο είναι ποικίλες και εκφράζονται μέσα από δραστηριότητες σχετικές ή μη με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των κοινοτήτων, μεταξύ άλλων αθλητικού, οικολογικού, πολιτιστικού, εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Ο δημιουργικός τουρισμός αποτελεί μία από αυτές τις μορφές τουρισμού που εκδηλώνονται και στην ύπαιθρο. Πρόκειται για την εξέλιξη του πολιτιστικού τουρισμού, όπου ο επισκέπτης βιώνει τον τοπικό πολιτισμό συμμετέχοντας σε δημιουργικές δραστηριότητες στον προορισμό. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, το ανθρώπινο κεφάλαιο και η δημιουργικότητα εμφανίζονται ως θεμέλιοι λίθοι για την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού, για αυτό και ο τελευταίος συνδέεται με τον βιώσιμο και τον βασισμένο στην κοινότητα τουρισμό. Η παρουσία του δημιουργικού τουρισμού στην Ελλάδα δεν έχει μελετηθεί σε βάθος και οι δημιουργικές δυνατότητες των ορεινών κοινοτήτων δεν προβάλλονται ως μέσο για την ανάπτυξή τους. Η έρευνα αυτή συνδράμει στην κάλυψη του βιβλιογραφικού κενού, και στην απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων μέσα από την εξέταση των μελετών περίπτωσης και τη διενέργεια συνεντεύξεων.

Το πρώτο ερώτημα που τέθηκε ήταν αν μπορούν η δημιουργικότητα και η καινοτομία να αποτελέσουν πόρους και στην ύπαιθρο, και συγκεκριμένα στις ορεινές περιοχές, σε αντίθεση με την κυρίαρχη θεώρηση που τις τοποθετεί κυρίως στα αστικά κέντρα. Η εξέταση των μελετών περίπτωσης δείχνει ότι η δημιουργικότητα και η καινοτομία μπορούν πράγματι να αποτελέσουν πόρους και στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Η ύπαιθρος, το ορεινό τοπίο και η κληρονομιά των ορεινών κοινοτήτων αποτελούν πηγές έμπνευσης για τους διοργανωτές του Φεστιβάλ Βωβούσας, του πρότζεκτ Nowstalgism και του Φεστιβάλ Λίμνης Στεφανιάδας. Η απήχηση του

ώριμου Φεστιβάλ Βωβούσας σε ανθρώπους των τεχνών, η δημιουργία έργων τέχνης από φιλοξενούμενους καλλιτέχνες σχετικά με το χωριό, η διοργάνωση συνεχώς διαφορετικών δράσεων και η ανθεκτικότητα του φεστιβάλ στον χρόνο είναι αποδείξεις ότι η δημιουργικότητα υπάρχει και στην ύπαιθρο. Η επιτυχία του πρότζεκτ Nowstalgism για τέσσερα συνεχόμενα καλοκαίρια, σε μια περιοχή που πολλοί δεν κατανοούσαν ότι ένα τέτοιο εγχείρημα θα γνώριζε επιτυχία, δείχνει ότι εκτός από την ύπαρξη δημιουργικότητας και καινοτόμας σκέψης, οι δημιουργικοί άνθρωποι χαρακτηρίζονται και από προσωπική ανθεκτικότητα, ισχυρή θέληση και επιμονή. Η περίπτωση του φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας, ενός φεστιβάλ στις όχθες μιας αναξιοποίητης λίμνης σε μια απομονωμένη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, δείχνει τη διορατικότητα που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος να μετατρέψει ένα μέρος σε τουριστικό προορισμό αναδεικνύοντας την φυσική και πολιτιστική κληρονομιά του με έναν καινοτόμο τρόπο, αλλά και το σθένος του να ανταπεξέλθει σε κάθε εμπόδιο.

Το δεύτερο ερώτημα σχετιζόταν με τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες θα μπορούσε ο δημιουργικός τουρισμός να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα στην Ελλάδα. Η επισκόπηση ερευνών για τον δημιουργικό τουρισμό στην ύπαιθρο έδειξε ότι η ανάπτυξή του είναι δυνατή σε οποιαδήποτε τοποθεσία. Βασικές προϋποθέσεις βιώσιμης ανάπτυξης είναι η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, η κατανόηση της αξίας της και η ερμηνεία της με βάση τις επιθυμίες της τοπικής κοινωνίας, οι δημιουργικές δεξιότητες των διοργανωτών για τον σχεδιασμό αυθεντικών δημιουργικών προϊόντων, η εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη δημιουργικών δράσεων και η δημιουργικότητα των αποδεκτών. Η εξέταση των μελετών περίπτωσης συνάδει με τις παραπάνω προϋποθέσεις, καθώς οι βάσεις για την ανάπτυξη των τριών υπό εξέταση δημιουργικών εκδηλώσεων αποτελούνταν από άυλα στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς των κοινοτήτων, τα οποία οι διοργανωτές “επεξεργάστηκαν” δημιουργικά, έχοντας επίγνωση της αξίας τους, και εμπλέκοντας ενεργά την τοπική κοινωνία. Ζητήματα, όπως, οι επαρκείς χορηγίες, η δημιουργικότητα των αποδεκτών, η ύπαρξη καταλυμάτων και ένα ασφαλές οδικό δίκτυο είναι σημαντικά για την επιτυχή ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού στην ύπαιθρο, αλλά η απουσία τους ή η ανάγκη για βελτίωσή τους δεν σημαίνει ότι ο δημιουργικός τουρισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί. Ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα. Κάθε κοινότητα έχει άυλη κληρονομιά να αναπτύξει, αλλά είναι η παρουσία δημιουργικών ανθρώπων με την καιτονομική προσέγγισή τους, τη διορατικότητα και το σθένος τους που κάνουν δυνατή την ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού, παρά τα εμπόδια. Επομένως, εγχειρήματα δημιουργικού τουρισμού μπορούν να σχεδιαστούν και να αναπτυχθούν σε οποιαδήποτε ορεινή κοινότητα στην Ελλάδα, είτε πρόκειται για κοινότητα με ισχυρό τουριστικό

και πολιτιστικό προφίλ, είτε με μέτριο, είτε με αδύναμο, αρκεί να υπάρχουν δημιουργικοί άνθρωποι να τα σχεδιάσουν και να τα αναπτύξουν.

Το τρίτο ερώτημα συνδεόταν με τη συμβολή του δημιουργικού τουρισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη των ορεινών κοινοτήτων στην Ελλάδα. Η εξέταση των μελετών περίπτωσης δείχνει ότι η τάση για δημιουργικές δραστηριότητες κατά την περίοδο των διακοπών, αλλά και ως κίνητρο ταξιδιού, παρουσιάζεται και στην Ελλάδα, και μπορεί να αξιοποιηθεί προς όφελος των ορεινών κοινοτήτων. Τα εγχειρήματα δημιουργικού τουρισμού, όπως το φεστιβάλ Βωβούσας, το πρότζεκτ Nowstalgism και το φεστιβάλ λίμνης Στεφανιάδας, μπορούν να επηρεάσουν θετικά τη βιώσιμη ανάπτυξη ορεινών περιοχών. Βοηθούν στην προστασία του περιβάλλοντος και τη διαφύλαξη και μεταλαμπάδευση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Συνδράμουν στην αναβίωση πολιτιστικών πρακτικών, την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης και την ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ των μελών της τοπικής κοινωνίας, των θεσμών και των ομάδων συμφερόντων. Παρέχονται επιπλέον εισοδήματα στους ντόπιους, δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, προσελκύονται επισκέπτες και επενδύσεις. Ο αντίκτυπος αυτός μπορεί να μην εκφραστεί με τους ίδιους τρόπους σε άλλες περιοχές της ορεινής Ελλάδας, αφού κάθε κοινότητα έχει τις δικές τις ιδιαιτερότητες και κάθε δημιουργικό εγχείρημα προσφέρει διαφορετικών ειδών δραστηριότητες. Τέλος, η διόγκωση των θετικών επιδράσεων του δημιουργικού τουρισμού ίσως θα μπορούσε να επιτευχθεί αν τέτοιου είδους εγχειρήματα υλοποιούνταν και άλλες εποχές του χρόνου, όταν τα χωριά έχουν λιγοστούς κατοίκους και επισκέπτες.

Συνοψίζοντας και τις απαντήσεις στα τρία ερευνητικά ερωτήματα, η δημιουργικότητα, η άυλη κληρονομιά και το ανθρώπινο κεφάλαιο μπορούν να αποτελέσουν πόρους για την ανάπτυξη της ορεινής Ελλάδας. Ο δημιουργικός τουρισμός μπορεί να καταστεί χρήσιμη στρατηγική και ευκαιρία για τη αναγέννηση ορεινών κοινοτήτων, συμβάλλοντας στην παράλληλη πρόοδο στο πεδίο του πολιτισμού, της κοινωνίας, του περιβάλλοντος και της οικονομίας.

Μελλοντικές έρευνες στο πεδίο του δημιουργικού τουρισμού θα μπορούσαν να ασχοληθούν με τα εξής θέματα. Θα μπορούσε να διερευνηθεί η φέρουσα ικανότητα των περιοχών της υπαίθρου για τη βιώσιμη ανάπτυξη δημιουργικού τουρισμού και το προφίλ των ανθρώπων που συμμετέχουν σε δημιουργικές δράσεις στην ορεινή Ελλάδα. Τέλος, το γεγονός ότι και στις τρεις υπό εξέταση μελέτες οι διοργανωτές των δημιουργικών εκδηλώσεων δεν κατάγονται από το χωριό όπου αυτές αναπτύσσονται, όπως ισχύει και σε πολλές περιπτώσεις στο εξωτερικό με βάση τη βιβλιογραφία, θα μπορούσε να διερευνηθεί σε μελλοντικές έρευνες. Ποια είναι τα

χαρακτηριστικά τέτοιων ανθρώπων και ποιοι παράγοντες τους οδηγούν να αναπτύξουν ένα τουριστικό εγχείρημα σε κοινότητες που δεν ζουν;

Βιβλιογραφία

Δήμος Αργιθέας (n.d.) *Στεφανιάδα - Ανατολική Αργιθέα*. Δήμος Αργιθέας. Διαθέσιμο στο: <https://argitheia.gov.gr/choria-tis-argitheas/anatoliki-argitheia/stefaniada/> (πρόσβαση 5 Ιουνίου 2025)

Δήμος Μουζακίου (n.d.) *Φανάρι*. Δήμος Μουζακίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.mouzaki.gr/index.php/dimos/diamerismata/fanari> (πρόσβαση 1 Ιουνίου 2025)

Δήμου Μουζακίου (2025) *Χρυσό Βραβείο για την Ομάδα Nowstalgism στα Tourism Awards για το πρότζεκτ “ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΤΕ ΣΤΟ ΦΑΝΑΡΙ- ΕΝΑ ΣΧΟΛ(Ε)ΙΟ ΝΟΣΤΑΛΓΙΑΣ” που πραγματοποιήθηκε το περασμένο καλοκαίρι στο Φανάρι Καρδίτσας, του Δήμου Μουζακίου*. Δήμος Μουζακίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.mouzaki.gr/index.php/blog/4532-xryso-vraveio-gia-tin-omada-nowstalgism-sta-tourism-awards-2025-gia-to-protzekt-ksanagyriste-sto-fanari-ena-sxol-e-io-nostalgias-pou-pragmatopoiithike-to-perasmeno-kalokairi-sto-fanari-karditsas-tou-dimou-mouzakiou> (πρόσβαση 1 Ιουνίου, 2025)

Δήμος Ζαγορίου (n.d.) *Βωβούσα*. Δήμος Ζαγορίου. Διαθέσιμο στο: https://www.zagori.gov.gr/?avada_portfolio=vovoussa (πρόσβαση 2 Ιουλίου 2025)

Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (n.d.) *Ιερά Δάση Ζαγορίου και Κόνιτσας*. Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά. Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Διαθέσιμο στο: <https://ayla.culture.gr/catalogue/iera-dasi-twn-xwriwn-tou-zagoriou-kai-tis-konitsas/> (πρόσβαση 25 Αυγούστου 2025)

Δίκτυο Τουρισμού Υπαίθρου epaithros (n.d.) *Τι είναι το Δίκτυο epaithros*. Δίκτυο Τουρισμού Υπαίθρου epaithros. Διαθέσιμο στο: <https://www.epaithros.eu/el/> (πρόσβαση 25 Αυγούστου 2025)

Ε.Ε.Τ.Α.Α. και ΜΕ.Κ.Δ.Ε. (2023) “ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ. Υφιστάμενη κατάσταση και προτάσεις για αναπτυξιακές κατευθύνσεις”. Εθνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης Α.Ε. και Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας, Ε.Μ.Π.

ελculture (2025) *Πρόγραμμα Nowstalgism, “ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΤΕ ΣΤΟ ΦΑΝΑΡΙ”*. ελculture. Διαθέσιμο στο: <https://elculture.gr/wp-content/uploads/2025/07/%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9>

C%CE%9C%CE%91_NOWSTALGISM-IV_-
%CE%9E%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%93%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%A3%C
E%A4%CE%95-%CE%A3%CE%A4%CE%9F-
%CE%A6%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A1%CE%99-%E2%80%93-
%CE%95%CE%9D%CE%98%CE%A5%CE%9C%CE%99%CE%9F%CE%9D-
%CE%A6%CE%A9%CE%A4%CE%9F-%CE%9B%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A3-
2025.pdf (πρόσβαση 4 Αυγούστου 2025)

Η Καθημερινή (2025) *Τα ορεινά φεστιβάλ του ελληνικού καλοκαιριού*. Η Καθημερινή. Διαθέσιμο στο: https://www.kathimerini.gr/k/travel/563647015/ta-oreina-festival-toy-ellinikoy-kalokairioy/?utm_medium=Social&utm_source=Facebook&fbclid=IwY2xjawKvm6ZleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFFalQ1ZkczWndld0p1NjdoAR50cHU-mixsAlcs-K-46Y1qj6iA1eayXjKJd3oYtCluYy-idsMSD0w76ebtWQ_aem_nQQLL_n3RVXBt27Sksc_g#Echobox=1749113167 (πρόσβαση 5 Ιουνίου 2025)

Καραχάλης, Ν. (2015) “Στρατηγικές διαχείρισης της εικόνας και της προβολής των πόλεων (city branding) και πολιτιστική αναζωογόνηση”. *Πολιτισμική Διαχείριση*, Αθήνα: ΣΕΑΒ. Κεφάλαιο 7. 116-136.

Καραβίδης, Χ. (2013) “Τραγούδια και χοροί της Βοβούσας”, Τ.Ε.Ι. Ηπείρου, Σχολή Μουσικής Τεχνολογίας. Άρτα: Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής.

Κοκκώσης κ.α. (2011) *Ειδικές και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, Ζήτηση και Προσφορά Νέων Προϊόντων Τουρισμού*, Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ Α.Ε., Αθήνα

Κοκκώσης, Χ. και Τσάρτας, Π. (2001) *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Α.Ε..

Κυριαζής, Δ. (2024) “Σκοπός μας είναι να κάνουμε το Δεμάτι Ζαγορίου να ξαναπάρει ζωή”, Γειτονιές της Ελλάδας. Lifo. Διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/tropos-zois/travel/skopos-mas-einai-na-kanoyme-demati-zagoriou-na-xanaparei-zoi> (πρόσβαση 5 Μαΐου 2025)

Μιχαηλίδου, Ε. (2008) “Ορεινές Περιοχές της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά και Στρατηγικές Ανάπτυξης”. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Σεπτέμβριος. <https://mirc.ntua.gr/foundation/keimena/Michailidou%20-%20Greek%20mountainous%20regions.pdf>

Μιχαηλίδου, Ε. και Ρόκος, Δ. (2016) “Σύγχρονες διεθνείς αναπτυξιακές στρατηγικές σε σχέση με τις ορεινές περιοχές: Εκτίμηση των πιθανών επιπτώσεων τους από τη σκοπιά της ολοκληρωμένης ανάπτυξης”. *Πρακτικά 8ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου Ε.Μ.Π. και ΜΕ.Κ.Δ.Ε., “Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών και των Γεωγραφικά Απομονωμένων Περιοχών”*, Μέτσοβο, 22–24 Σεπτεμβρίου 2016.

Μοίρα, Π. και Δρίβας, Π. (2017) “Ορεινός τουρισμός στην Ελλάδα: Δυνατότητες και προοπτικές επέκτασης της τουριστικής περιόδου σε όλη τη διάρκεια του έτους”. *e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας*.

Μυλωνάς, Σ. (2022) *Η αγγειοπλαστική τέχνη στο Φανάρι. Το τέλος μιας μακραίωνης παράδοσης*. Νέος Αγών. Διαθέσιμο στο: <https://neosagon.gr/i-angeioplastiki-techni-sto-fanari/> (πρόσβαση 5 Ιουνίου 2025)

Νέος Αγών (2024) *Στο ΦΕΚ τα αποτελέσματα της απογραφής, τι δείχνουν για τον Νομό Καρδίτσας*. Νέος Αγών. Διαθέσιμο στο: <https://neosagon.gr/sto-fek-ta-apotelesmata-tis-apografis-ti-deichnoun-gia-to-nomo-karditsas/> (πρόσβαση 5 Ιουνίου 2025)

Παπαδημάτου, Α., και Ρόκος, Δ. (2001) “Βιώσιμη και αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας και του κόσμου”. *Πρακτικά 3ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου: Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών* (σσ. 181–192). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Πρωινός Τύπος (2025) *Μέσα από το πρόγραμμα ENERDECA της Αναπτυξιακής Δράμας. Ανάπτυξη του δημιουργικού τουρισμού μέσω της ΔραμΟινογνωσίας, των δρωμένων του 12ημέρου, του Volax και του Φεστιβάλ Ταινιών*. Πρωινός Τύπος. Διαθέσιμο στο: <https://www.proinos-typos.gr/anaptyxi-toy-dimioyrgikoy-toyris moy-meso-tis-dramoinognosias-ton-dromenon-toy-12imeroy-toy-volax-kai-toy-festival-tainion-milaei-ston-p-t-o-dieythyntis-tis-anaptyxiakis-etairias-dramas-k-chatzopoylos/> (Πρόσβαση 27 Μαΐου 2025)

Ρόκος, Δ. (2004) “Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και πράξη”. *Πρακτικά 3ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου «Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών. Θεωρία και Πράξη»*, Ε.Μ.Πολυτεχνείο – Δήμος Μετσόβου, 7-10 Ιουνίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, Επιστημονική Επιμέλεια Καθ. Δ. Ρόκος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2004, Αθήνα σελ. 79-140.

Ρόκος, Δ. (2016) “Μπορούν να υπάρξουν βιώσιμα μοντέλα ανάπτυξης στις ορεινές περιοχές στον αστερισμό της «βιώσιμης» ανάπτυξης; Η θεωρία και η πράξη της Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης”. *Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας – ΜΕ.Κ.Δ.Ε.*

Σιαπλαούρα κ.α. (2004). “Διερεύνηση των δυνατοτήτων ανάπτυξης των ορεινών περιοχών της χώρας: Η περίπτωση της περαιτέρω ενδογενούς ανάπτυξης της επαρχίας Μετσόβου”. 3ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του ΕΜΠ. *Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη*. Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας του Ε.Μ.Π. Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. Βιβλιοθήκη ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π.

Σφακιανάκης, Μ.Κ. (2000) *Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού*. Εκδόσεις “ΕΛΛΗΝ”-Γ.ΠΑΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ε.Ε., Περιστέρι

Τραυλός, Χ. (2002) *Η Θεσσαλική Ιθώμη - Το Φανάρι*. Εκδόσεις Σαββάλας.

Τριανταφύλλου, Δ. (2010) “Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη Ορεινών Περιοχών: “Πράσινος Τουρισμός”. Προοπτικές Σχεδιασμού Ολοκληρωμένης Εθνικής Πολιτικής: Παράδειγμα του Μετσόβου”. 6ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.) και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π.. Μέτσοβο http://old.ntua.gr/MIRC/6th_conference/presentations/1_main_sessions/3rd_session/TRIANTA_FILLOU%20D%20H.pdf

Υπεραστικό ΚΤΕΛ Νομού Καρδίτσας ΑΕ (2025) *Θερινά Δρομολόγια 2025*. Υπεραστικό ΚΤΕΛ Νομού Καρδίτσας ΑΕ. Διαθέσιμο στο: <https://www.ktel-karditsas.gr/%ce%b4%cf%81%ce%bf%ce%bc%ce%bf%ce%bb%cf%8c%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%b5%ce%bb%ce%b5%cf%85%cf%84%ce%b1%ce%af%ce%b1-%ce%b5%ce%bd%ce%b7%ce%bc%ce%ad%cf%81%cf%89%cf%83%ce%b7/> (πρόσβαση 25 Αυγούστου 2025)

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (2012) *Κτίρια Παιδείας και Αθλητισμού*. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Διαθέσιμο στο: <http://odysseus.culture.gr/h/2/gh220.jsp?era=4&group=5> (πρόσβαση 28 Ιουλίου 2025)

Υπουργείο Πολιτισμού. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. (n.d.) *Βασικές έννοιες*. Υπουργείο Πολιτισμού. Διαθέσιμο στο: <https://ayla.culture.gr/unesco/vasikes-ennoies/> (πρόσβαση 27 Μαΐου 2025)

Υπουργείο Πολιτισμού. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. (n.d.). *Θερινό Σχολείο*. Υπουργείο Πολιτισμού. Διαθέσιμο στο: <https://ayla.culture.gr/therino-scholeio/> (πρόσβαση στις 20 Ιουνίου 2025)

Υπουργείο Τουρισμού (2023) “Ορεινός Τουρισμός. Προκλήσεις και προοπτικές”. Υπουργείο Τουρισμού. <https://mintour.gov.gr/wp-content/uploads/2023/07/%CE%9F%CE%A1%CE%95%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%A3-%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%9A%CE%9B%CE%97%CE%A3%CE%95%CE%99%CE%A3-%CE%9A%CE%91%CE%99-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%9F%CE%A0%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%95%CE%A3.pdf>

Φεστιβάλ Βωβούσας (n.d.) *Εφημερίδα Αώος*. Φεστιβάλ Βωβούσας. Διαθέσιμο στο: <https://vonousafestival.gr/category/efimerida/> (πρόσβαση 7 Ιουλίου 2025)

Φεστιβάλ Βωβούσας (n.d.) *Πρόγραμμα*. Φεστιβάλ Βωβούσας. <https://vonousafestival.gr/#%CF%80%CF%81%CF%8C%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1> (πρόσβαση 7 Ιουλίου 2025)

Φεστιβάλ Βωβούσας (n.d.) *Το σχολείο στη φύση*. Φεστιβάλ Βωβούσας. <https://vonousafestival.gr/sxoleio-sti-fysi/> (πρόσβαση 7 Ιουλίου 2025)

Φλωράκη, Α. (2017) “Ορειβατικό Καταφύγιο στον Εθνικό Δρυμό Πίνδου Βάλια Κάλντα”. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Χατζηαγγελάκης, Λ.Π. (1990) “ΑΘΑΜΑΝΙΑ - ΑΡΓΙΘΕΑ (Κνίσοβο)”. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Τεύχος 34, Μάρτιος 1990: 76-84. <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/34-12.pdf>

Χαραλάμπους, Β. (2025) *Φεστιβαλικές διακοπές για πάντα! Αθηνόραμα*. Διαθέσιμο στο <https://www.athinorama.gr/travel/3047060/festibalikes-diakopes-gia-panta/> (πρόσβαση 5 Ιουνίου 2025)

Ancuta, C. and Jucu, I.S. (2023) “Sustainable Rural Development through Local Cultural Heritage Capitalization—Analyzing the Cultural Tourism Potential in Rural Romanian Areas: A

Case Study of Hărman Commune of Bras ov Region in Romania”. *Land* 2023, 12, 1297. <https://doi.org/10.3390/land12071297>

Agrafa Heritage (n.d.) *Πρόγραμμα*. Agrafa Heritage. Διαθέσιμο στο: <https://agrafaheritage.eu/%CF%80%CE%B5%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%B1/> (πρόσβαση 10 Σεπτεμβρίου 2025)

Agreco Farm (n.d.) Agreco Farm. <https://www.agreco.gr/>

Airbnb (n.d.) Airbnb. https://www.airbnb.gr/?_set_beve_on_new_domain=1720111866_EAMzZlZGVlODhjMm

Airbnb (n.d.) *Δραστηριότητες*. Airbnb. Διαθέσιμο στο: https://www.airbnb.gr/s/%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%B1--%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/experiences?refinement_paths%5B%5D=%2Fexperiences&kg_and_tags%5B%5D=Tag%3A1346&adults=1&flexible_trip_lengths%5B%5D=one_week&monthly_start_date=2025-10-01&monthly_length=3&monthly_end_date=2026-01-01&rank_mode=default&place_id=ChIJpShBgS95pxQR4MW54iy9AAE&location_bb=QiDI2kHCqoRCG%2BD5Qaj2nw%3D%3D&acp_id=67e37d9d-7437-42dc-acdc-2c3c0092cc97&date_picker_type=calendar&source=structured_search_input_header&search_type=autocomplete_click (πρόσβαση 20 Μαΐου 2025)

Al-Ababneh, M. and Masadeh, M. (2019) “Creative Cultural Tourism as a New Model for Cultural Tourism, Journal of Tourism Management Research”. *Journal of Tourism Management Research*. Vol. 6, No. 2, pp. 109-118, <https://ssrn.com/abstract=3633645>

Ana, M. I. (2017) “Ecotourism, agro-tourism and rural tourism in the European Union”. *Cactus Tourism Journal*, 15(2), 6-14.

Argithea Mountain Race (n.d.) Argithea Mountain Race. <https://argithearace.gr/>

Apostolopoulos et al. (2020) “Sustaining rural areas, rural tourism enterprises and EU development policies: A multi-layer conceptualisation of the obstacles in Greece”. *Sustainability*, 12(18), 7687. <https://doi.org/10.3390/su12187687>

- Bachleitner, R., and Zins, A. H. (1999) “Cultural tourism in rural communities: The residents’ perspective”. *Journal of business research*, 44(3), 199-209. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00201-4](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00201-4)
- Bhandari, P. (2025) *What Is Qualitative Research? Methods & Examples*. Scribbr. Διαθέσιμο στο: <https://www.scribbr.com/methodology/qualitative-research/> (πρόσβαση 15 Μαΐου 2025)
- Bessière, J. (1998) “Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas”. *Sociologia ruralis*, 38(1), 21-34. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00061>
- Berg, B. (2009) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Boston: Allyn & Bacon, pp.101-157.
- Bissas, C. (2024) “Vovousa 2048: a Design Fiction workshop imagining the future in a rural and remote area in Greece”. in Gray et al (eds.), *DRS2024: Boston*, 23–28 June, Boston, USA. <https://doi.org/10.21606/drs.2024.915>
- Blapp, M., and Mitos, O. (2019) “The role of authenticity in rural creative tourism”. *A research agenda for creative tourism* (pp. 28-40). Edward Elgar Publishing.
- Boek, C. and Urry, J. (1997) *Touring Cultures: transformations of travel and theory*. Routledge, London.
- Brouder, P. (2019) “Creative tourism in creative outposts”. *A research agenda for creative tourism* (pp. 57-68). Edward Elgar Publishing.
- Buhalis D (2001) “Tourism in Greece: strategic analysis and challenges”. *Curr Issue Tour* 4:440–480. <https://doi.org/10.1080/13683500108667898>
- Carvalho et al (2019) “Review of the theoretical underpinnings in the creative tourism research field“. *Tourism and Management Studies*, 15(SI), 11–22. <https://doi.org/10.18089/tms.2019.15SI02>
- Chengcai et al. (2024) “The Model and Path for Digital Cultural Tourism to Promote Rural Revitalization“. *Journal of Resources and Ecology*, 15(3), 528-540. DOI: [10.5814/j.issn.1674-764x.2024.03.002](https://doi.org/10.5814/j.issn.1674-764x.2024.03.002)

Chiran et al. (2016) “Development of rural tourism and agrotourism in some european countries”. *Lucrări Științifice Management Agricol*, 18(1), 225.

Christopoulou, O., and Papadopoulos, I. (2000) “Role and evolution of winter tourism demand in the development of greek mountain areas: the case of Pertouli ski center”. In Proceedings of the International Scientific Conference *Tourism on islands and specific destinations*.

Chrysogelos, N. (2012) *Impact on the National Park of Northern Pindos (Greece) of planned hydroelectric projects at the source of the river Aoos*. Parliamentary question - E-011086/2012. European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2012-011086_EN.html

Creative Tourism Network (n.d.) *About*. Creative Tourism Network. <https://www.creativetourismnetwork.org/about/>

Discover Greece (n.d.) *Εκδηλώσεις και φεστιβάλ*. Discover Greece . <https://www.discovergreece.com/el/events>

Dixit, S.K. and Prayag, D. (2022) “Gastronomic tourism experiences and experiential marketing”, *Tourism Recreation Research*, 47:3, 217-220, DOI: [10.1080/02508281.2022.2065089](https://doi.org/10.1080/02508281.2022.2065089)

Dologlou, N. (2021) “Could COVID-19 Boost Greece's Village Revival?” *Journal of Environmental and Tourism Analyses*, 9(1). doi:10.5719/JETA/9.1/1

Dorobanțu, M.R. and Nistoreanu, P., (2012) “Rural Tourism and Ecotourism – the Main Priorities in Sustainable Development Orientations of Rural Local Communities in Romania”. *Economy Transdisciplinary Cognition*, XV(1), pp.259-66.

Dreyer et al (2010) Wandertourismus. Wissenschaftsverlag GmbH, Oldenbourg. Στο Γούσιος, Τ (χ.χ.). Περιπατητικός Τουρισμός, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης και Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, στο <https://www.ypaithros.gr/>

Dudek-Mańkowska S. and Grochowski, M. (2019) “From creative industries to the creative place brand: some reflections on city branding in Poland”. *Place Branding and Public Diplomacy*, 15(4), 274-287. <https://doi.org/10.1057/s41254-019-00141-7>

Duxbury, N., and Campbell, H. (2011) “Developing and revitalizing rural communities through arts and culture”. *Small cities imprint*, Vol. 3 No. 1 (2011): Map My Culture: Community and Space in Small Cities.

Duxbury, N., and Richards, G. (2019) Towards a research agenda for creative tourism: Developments, diversity, and dynamics. *A research agenda for creative tourism*. 1-14.

Duxbury et al. (2021) “Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism”. *Sustainability*, 13, 2. <https://dx.doi.org/10.3390/su13010002>

Einali et al. (2019) “The role of creative tourism in sustainable development of rural areas (Case study: historic-cultural villages in north-west of Iran)”. *Journal of Research and Rural Planning*, 8(2), 19-39.

Emmendoerfer, M. L. (2019) Creative tourist regions as a basis for public policy. In N. Duxbury and G. Richards (Eds.), *A Research Agenda for Creative Tourism* (pp. 151–164). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788110723.00022>

European Commission (n.d.) *Rural Development*. European Commission. European Commission. https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/ruraldevelopment_en.

Ezeuduji, I., and Rid, W. (2011) “Rural tourism offer and local community participation in The Gambia”. *Tourismos*, 6(2), 187-211.

Finix Adventures (n.d.) *Πρόγραμμα*. Finix Adventures. <https://finixadventures.com/%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%b3%cf%81%ce%b1%ce%bc%ce%bc%ce%b1/>

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books.

Foley, M. and Lennon, J. (1996) “JFK and dark tourism: a fascination with assassination”, *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 2 No. 4, pp. 198-211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>

Fotiadis, A. (2009). The role of tourism in rural development through a comparative analysis of a Greek and a Hungarian rural tourism area (Doctoral dissertation, University of Pécs (Hungary)).

<https://www.proquest.com/openview/69d7d87be3dafa7d672c43b97909c666/1?cbl=2026366&diss=y&pq-origsite=gscholar>

George, T. (2023) *Semi-Structured Interview. Definition, Guide & Examples*. Scribbr. Retrieved September 1, 2025, from <https://www.scribbr.com/methodology/semi-structured-interview/>

Graf, M. (2019) Cultural Routes — From Cultural to Creative Tourism, in Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism, Ed. Jelinčić, D. A. and Mansfeld, Y., *World Scientific*. DOI: [10.1142/9789813233683_0010](https://doi.org/10.1142/9789813233683_0010)

INSETE (Ιδρυμα Συνδέσμου Επιχειρήσεων και Εμπορίου Τουρισμού Ελλάδος) (2021). Προϊόντα και Αγορές. Ελληνικός Τουρισμός 2030. Σχέδια Δράσης. INSETE. <https://insete.gr/wp-content/uploads/2021/12/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%8A%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%91%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%82.pdf>

International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) (2000) *Promoting Sustainable Development*. International Centre for Integrated Mountain Development. <http://www.icimod.org.sg/general/brochure.htm>

Jelinčić, D. A., and Senkić, M. (2019) The value of experience in culture and tourism: The power of emotions. In *A research agenda for creative tourism* (pp. 41-54). Edward Elgar Publishing.

Jelinčić, D.A. (2021) “Indicators for Cultural and Creative Industries’ Impact Assessment on Cultural Heritage and Tourism”. *Sustainability*. 13. 7732. <https://doi.org/10.3390/su13147732>

Joshi et al. (2024) “Rural tourism in Europe from a landscape perspective: A systematic review”. *European Journal of Tourism Research*, 36, 3616-3616.

New Orleans Company (n.d.) New Orleans Company. <https://www.neworleans.com>

Nicely, A., and Sydnor, S. (2015) “Rural tourism development: Tackling a culture of local nonparticipation in a postslavery society”. *Journal of travel research*, 54(6), 717-729. <https://doi.org/10.1177/0047287514535846>

- Kaufman, J.C. and R.A. Beghetto (2009) “Beyond big and little: the four c model of creativity”, *Review of General Psychology*, 13 (1), 1–12. <https://doi.org/10.1037/a0013688>
- Kuusimäki, E. and García-Rosell, J.C. (2018) “Listening to the local voices of a destination - “Live like a local” experiences in Helsinki”. *Matkailututkimus* 14(2)
https://www.researchgate.net/publication/336145342_Listening_to_the_local_voices_of_a_destination_Live_like_a_local_experiences_in_Helsinki
- Lane, B. (1994) “What is rural tourism?”. *Journal of sustainable tourism*, 2(1-2), 7-21.
- Lane, B., and Kastenholz, E. (2015) “Rural tourism: the evolution of practice and research approaches—towards a new generation concept?”. *Journal of Sustainable tourism*, 23(8-9), 1133-1156.
- Landry, C. (2005) *Creativity and the city: Thinking through the steps*. The Urban Reinventors. The Urban Reinventors, 1.
- Leslie, D. (2005) “Cultural tourism attractions and environmental performances”. In D. Leslie (Ed.), *International cultural tourism: Management, implications and cases*. Elsevier.
- Liu, T., and Kou, I. E. (2024) “Determinants for the development of creative tourism: A stakeholder perspective”. *Heliyon*, 10(13). [doi:10.1016/j.heliyon.2024.e33727](https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33727)
- Long, P., and Lane, B. (2000) Rural tourism development. Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism. Edts Gartner, W.C. and Lime, D.W.. CABI Publishing.
- Long, P. and Morpeth, N. (2016) *Tourism and the Creative Industries*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315735870>.
- Lourens, M. (2007) “Route tourism: a roadmap for successful destinations and local economic development”. *Development Southern Africa*, 24(3), 475-490. <https://doi.org/10.1080/03768350701445574>
- Mehr-e-Tehran, A.M.M. (2025) “Identifying the Effective Factors in the Development of Creative Tourism at Heritage Sites”. *Spatial Planning*, 15(1), 141-172. [doi: 10.22108/sppl.2025.142479.1806](https://doi.org/10.22108/sppl.2025.142479.1806)

Miettinen et al. (2019) Stories of design, snow, and silence: Creative tourism landscape in Lapland. In N. Duxbury and G. Richards (Eds.). *A research agenda for creative tourism* (pp. 95–114). Edward Elgar Publishing.

Mittilä, T. and Lepistö, T. (2013) “The role of artists in place branding: a case study”, *Place Branding and Public Diplomacy*, Vol. 9 No. 3, pp. 143-153. doi:10.1057/pb.2013.15

More.com (n.d.). More.com. <https://www.more.com/gr-el/>

Moudopoulos-Athanasίου, F. (2021) “The Celebration of St. Viniri in Băeasă (Vovousa): Approaching the Archaeology of the Sacred Forests in Northwest Greece”. *International Journal of Historical Archaeology*, 27(3), 575-597. DOI:10.1007/s10761-022-00664-5

OECD (2014) *Tourism and the Creative Economy*, OECD Studies on Tourism. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264207875-en>

Ohridska-Olson, R.V. and S. Ivanov (2010) “Creative Tourism Business Model and its Application in Bulgaria”, *Proceedings of the Black Sea Tourism Forum Cultural Tourism: The Future of Bulgaria*, Varna, Bulgaria. <https://ssrn.com/abstract=1690425>

Palenčíková, Z., and Csapó, J. (2021) Creative tourism as a new tourism product in Slovakia. The theoretical and practical analysis of creative tourism: formation, importance, trends. Slovakia, Constantine the Philosopher University in Nitra, Faculty of Central European Studies, 12.

Papadaki et al (2024) “Traditional Crafts, Community Engagement, and Creative Tourism: The Case of Traditional Pottery Making in Crete, Greece”. In *The International Conference on Cultural Sustainable Tourism* (pp. 121-130). Springer Nature Switzerland.

Pecsek, B. (2016) “Revitalizing tourism in small regional towns through folklore-driven slow tourism: The example of Matyó land, Hungary”. *Dos Algarves: A Multidisciplinary e-Journal*, 27. DOI: 10.18089/DAMeJ.2016.27.5

Poulaki et al. (2023) “Hiking Tourism in Greece”, *Sport and Tourism (New Perspectives in Tourism and Hospitality Management)*, Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 95-112. <https://doi.org/10.1108/978-1-83753-240-720231006>

Raymond, C. (2007) Creative tourism New Zealand: the practical challenges of developing creative tourism', in G. Richards and J. Wilson (eds), *Tourism, Creativity and Development*, London: Routledge, pp. 145–57.

Regional Section of Karditsa (2017) *Tourist Guide of Karditsa*. Region of Thessaly. Regional Section of Karditsa. Karditsa.

Remoaldo et al. (2019) Good and not-so-good practices in creative tourism networks and platforms: An international review. A research agenda for creative tourism, 167-181. <https://doi.org/10.4337/9781788110723>

Richards, G. (1996) "Production and consumption of European cultural tourism". *Annals of Tourism Research*, Vol. 23. No. 2. pp. 261-283.

Richards, G. (1999) European cultural tourism: patterns and prospects. Dodd D., VanHemel A. *Planning Cultural Tourism in Europe*. Boekman Foundation. 16-32.

Richards, G. (2002) "From Cultural Tourism to Creative Tourism: European Perspectives". *Tourism* 50 (3), 225-234. https://www.researchgate.net/publication/254817127_From_Cultural_Tourism_to_Creative_Tourism_European_Perspectives

Richards, G. (2003) What is Cultural Tourism? In van Maaren, A. (ed.) *Erfgoed voor Toerisme*. Nationaal Contact Monumenten. <https://repository.tilburguniversity.edu/server/api/core/bitstreams/6aee19db-2c81-4b42-b3e1-c9b076309a95/content>

Richards, G. and J. Wilson (2006) "Developing creativity in tourist experiences: a solution to the serial reproduction of culture?", *Tourism Management*, 27 (6), 1209–23. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.06.002>

Richards, G. (2009) Creative tourism and local development. In: Wurzburger, R., Pattakos, A. and Pratt, S. (eds) *Creative Tourism: A global conversation*. Santa Fe: Sunstone Press, pp. 78-90, https://goodthinking.com.au/Wordpress/wp-content/uploads/2022/02/Creative_Tourism_and_Local_Development-2.pdf

- Richards, G. (2011) “Creativity and tourism. The state of the art.” *Annals of Tourism Research*, 38(4). <https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.07.008>
- Richards, G. (2011) “Tourism development trajectories – from culture to creativity”, *Tourism and Management Studies*, 6, 9–15. <https://www.tmsstudies.net/index.php/ectms/article/view/131>
- Richards, G. (2013) Cultural tourism. In *Routledge handbook of leisure studies* (pp. 483-492). Routledge. [doi:10.4324/9781003074717-48](https://doi.org/10.4324/9781003074717-48)
- Richards, G. (2014) “Creativity and tourism in the city”, *Current Issues in Tourism*, 17:2, 119-144. DOI: [10.1080/13683500.2013.783794](https://doi.org/10.1080/13683500.2013.783794)
- Richards, G. (2016) “The challenge of creative tourism”. *Ethnologies*, 38(1-2), 31–45. <https://doi.org/10.7202/1041585ar>
- Richards, G. (2018) “Cultural tourism: A review of recent research and trends”. *Journal of hospitality and tourism management*, 36, 12-21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Richards, G. (2019) “Creative tourism: Opportunities for smaller places?” *Tourism and Management Studies*, 15(Special Issue), 7-10
- Richards, G., and Raymond, C. (2019) “Creative tourism: opportunities for smaller places. ATLAS News”. *Tourism and Management Studies*, 15(SI), 2019, 7-10 DOI: <https://doi.org/10.18089/tms.2019.15SI01>
- Richards, G. (2020) “Designing Creative Places: The role of Creative Tourism”. *Annals of Tourism Research*. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102922>
- Sanchez-Colomer. (2020) *Nobody Lives Here Rural Depopulation in the EU and Citizen Engagement in Emptied Spain*. Eyes on Europe. <https://www.eyes-on-europe.eu/nobody-lives-here-ruraldepopulation-in-the-eu-and-citizen-engagement-in-emptied-spain/>.
- Sava, D.C. and Badulescu, A. (2022) Determinants of Travellers’ Interest in Creative Tourism. In: Katsoni, V., Șerban, A.C. (eds) *Transcending Borders in Tourism Through Innovation and Cultural Heritage*. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-92491-1_37

Sasu, K. A., and Epuran, G. (2016) “An overview of the new trends in rural tourism”. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Series V: Economic Sciences*, 119-126.

Seo, U. S. (2019) Coffee tourism as creative tourism: implications from Gangneung’s experiences. A research agenda for creative tourism, 84-96.
<https://doi.org/10.4337/9781788110723.00016>

Skoultzos, S. (2014) “The potential of festivals and their contribution to culture and tourism”. *Greek Economic Outlook*, 25, 61-66.

Szmytkie et al. (2022) “Tourist boom and rural revival - Case study of Kłodzko Region (SW Poland)”. *Journal of Mountain Science* 19(4). <https://doi.org/10.1007/s11629-021-7159-7>

Stepchenkova et al. (2009) “Facilitating content analysis in tourism research”. *Journal of Travel Research*, 47(4), 454-469. <https://doi.org/10.1177/0047287508326509>

Stipanović, C. and E. Rudan (2014) “Development concept and strategy for creative tourism of the Kvarner destination”, in 22nd Biennial International Congress Tourism and Hospitality Industry 2014 (Congress Proceedings), University of Rijeka, pp. 507–17.

Stolarick et al. (2010) “Creativity, tourism and economic development in a rural context: The case of Prince Edward County”. *Journal of Rural and Community Development*, 5(1), 238-254

Stojanović, K., and Đenadić, M. (2020) “Cultural Tourism and Folk Architecture in the Service of Revitalization of Rural Space”. In Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja-TISC (Vol. 5, No. 2, pp. 436-453)

Sustainability Directory (2025) *Rural Revitalization*. Sustainability Directory.
<https://energy.sustainability-directory.com/term/rural-revitalization/>

Tan et al. (2013) “A model of “creative experience” in creative tourism”, *Annals of Tourism Research*, 41, 153–74. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.12.002>

Tan, S. K., and Tan, S. H. (2019) Nurturing the creative tourist in Malaysia. In *A research agenda for creative tourism* (pp. 17-27). Editors: Duxbury and Richards. Edward Elgar Publishing.

Tassiopoulos, D. and Nuntsu, N. (2006) Cultural tourism in South Africa: a case study of cultural villages from a developing country perspective. *International cultural tourism*. Elsevier Ltd.

Ticket Services (n.d.). Ticket Services. <https://www.ticketservices.gr/>

Towner, J. (1985) “The Grand Tour: a Key Phase in the History of Tourism”. *Annals of Tourism Research* 12, 297-333.

Tranfield et al. (2003) “Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review”. *British Journal of Management*. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>

Travel Team (2021) *EOT: Στόχος ο δημιουργικός και αναζωογονητικός τουρισμός*. Travel.gr. https://www.travel.gr/how_to_travel/eot-stochos-o-dimioyrgikos-kai-anazoog/

Trail Run (n.d.) *Πρόγραμμα*. Trail Run. <https://trailrun.gr/programma/>

Trip Advisor (n.d.) *Classes and Workshops in Greece*. Trip Advisor. <https://www.tripadvisor.com/Attractions-g189398-Activities-c41-Greece.html>

Tsilogianni et al (2023) “Climate Change Impact Assessment on Ski Tourism in Greece: Case Study of the Parnassos Ski Resort”. *Climate*, 11, 140. <https://doi.org/10.3390/cli11070140>

UNESCO Creative Cities Network (2006) “Towards Sustainable Strategies for Creative Tourism”. Discussion Report of the Planning Meeting for 2008 International Conference on Creative Tourism, Santa Fe, New Mexico, U.S.A., October 25–27, 2006, <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001598/159811e.pdf>.

UNESCO (n.d.) *Herakleion*. Creative Cities Network. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/creative-cities/herakleion>

UNESCO (n.d.) *Thessaloniki*. Creative Cities Network. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/creative-cities/thessaloniki>

UNESCO Institute for Statistics (n.d.) *Glossary: Natural heritage*. UNESCO. <https://uis.unesco.org/en/glossary>

UNESCO World Heritage Convention (n.d.) *Zagori Cultural Landscape*. UNESCO <https://whc.unesco.org/en/list/1695/>

Vamvakou Revival (n.d.) *Ο οργανισμός*. Vamvakou Revival.
<https://www.vamvakourevival.org/o-organismos/>

Varvaressos, S., and Soteriades, M. (2007) “Mountain tourism and winter resorts: A study of Greek ski centers”. *Archives of Economic History*, XIX, 2, 119-144.

Vazou, E. (2014) “From Posters to Posts Greece moves beyond tourism campaigns to e-destination branding”, *International Journal of Cultural and Digital Tourism. Volume 1. No 1*.
https://www.researchgate.net/publication/344466688_From_posters_to_posts_Greece_moves_beyond_tourism_campaigns_to_eDestination_branding

Zagori Bike (n.d.) Zagori Bike. <https://www.zagoribike.gr/>

Zagori Mountain Running (n.d.) Zagori Mountain Running <https://trailrun.gr/programma/>